

บทที่ ๒

ประวัติและความเป็นมาของวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุด

ในการศึกษาวรรณกรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งและน่าสนใจคือประวัติความเป็นมาและความสำคัญของวรรณกรรม เพราะจะทำให้ผู้อ่านวรรณกรรมทราบถึงฐานคิดการกำเนิดเกิดขึ้นของวรรณกรรมนั้นๆ สร้างให้เกิดความเข้าใจและเข้าใจวรรณกรรมได้อย่างลึกซึ้งมากกว่าที่รู้เพียงเนื้อหาเรื่องราวจากวรรณกรรมเพียงด้านเดียว ดังนั้นในบทนี้ผู้วิจัยได้วางกรอบการศึกษาออกเป็นลำดับเพื่อให้ง่ายต่อความเข้าใจ ตามข้อประเด็นที่กำหนดดังต่อไปนี้

๒.๑ ประวัติความเป็นมาของวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุด

จากการสืบค้นพบว่าวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดเป็นวรรณกรรมเรื่องหนึ่งที่มีร่วมสมัยของวรรณกรรมไทยลาวหรือวรรณกรรมอีสาน โดยเฉพาะวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดนี้น่าจะมีอายุมากกว่า ๑๕๐ ปี ซึ่งจากหลักฐานจากการค้นพบใบลานที่จารด้วยอักษรไทยน้อยนี้ที่วัดชมพู บ้านหนองหินใหญ่ ตำบลหนองหิน อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด มีอายุหลักฐานการจารบอกไว้ว่ามีการคัดลอกใน จ.ศ. ๑๒๒๐ (๒๔๐๑)^๑ ซึ่งในปัจจุบันมีอายุถึง ๑๕๙ ปี และถือว่าเป็นฉบับที่สมบูรณ์ที่สุด นอกจากนี้ยังมีฉบับอื่นๆ อีก เช่น ฉบับวัดชัยมงคล บ้านนาสีนวล ตำบลนาสีนวล อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม ก็มีอายุที่อยู่ในยุคเดียวกัน นอกจากหลักฐานฉบับใบลานดังที่กล่าวมาแล้ว ยังพบว่าในหอพุทธศิลป์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น ยังปรากฏมีเรื่องจันทะหมุดนี้ปรากฏอยู่ แต่ชื่ออาจจะเขียนด้วยอักษรภาษาที่ไม่ตรงกันมากนัก โดยฉบับดังกล่าวใช้ชื่อเรื่องว่า “จันทรสมุทร ท้าวกำพร้าว” ซึ่งปริวรรตโดยพระครูสุเทพสารคุณ ที่ปริกษารองอธิการบดีวิทยาเขตขอนแก่นในสมัยนั้น^๒ ได้ปริวรรตจากอักษรไทยน้อยเป็นอักษรไทยในปัจจุบัน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๖ มีจำนวน ๑๔๘ หน้า ปรากฏอยู่ทั้งที่เป็นรูปเล่ม และเผยแพร่ในเว็บไซต์อินเทอร์เน็ต^๓ นอกจากนี้ยังพบว่าวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดนี้มีการคัดลอกหลายสำนวน และแพร่หลายไปในจังหวัดต่างๆ ทั้งภาคเหนือและภาคอีสานรวมทั้งวรรณกรรมท้องถิ่นในลาวด้วย ซึ่งในภาคอีสานยังมีชื่อเรื่องที่แตกต่างกันออกไปบ้าง เช่น จันทรสมุทร ท้าวกำพร้าว กำพร้าวไก่อแก้ว หรือไก่อแก้วหอมฮู้ และหอมฮู้ ในทางภาคเหนือเรียกว่า จันทพองสมุทร ด้วยเหตุนี้ในงานวิจัยที่ผู้ศึกษานี้ จึงใช้วรรณกรรมอยู่ ๔ ชุด ในการเปรียบเทียบ เพื่อให้เนื้อหาและภาษาที่มีความสมบูรณ์ตรงกัน โดยเลือกใช้

๑. ต้นฉบับใบลานเรื่องจันทะหมุด จาร(เขียน)ด้วยอักษรไทยน้อย แต่งเป็นโครงสร้าง ฉบับวัดชมพู บ้านหนองหินใหญ่ ตำบลหนองหิน อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด มี ๑ ผูก ๑๑๖ ลาน ๒๓๒

^๑ หากต้องการทราบอายุความเก่าแก่ในปัจจุบันให้เอาจุลศักราช +๑๑๘๑ - ใน พ.ศ.ในปัจจุบัน (๑๒๒๐+๑๑๘๑-๒๕๖๐=๑๕๙)

^๒ ปัจจุบันดำรงตำแหน่งสมณะศักดิ์พระราชประสิทธิคุณ (สุนันท์ สุภาจาโร ป.ธ.๗, พธ.ด.กิตติ) รองเจ้าคณะจังหวัดขอนแก่น เจ้าอาวาสวัดเทพบูรณาราม

^๓ www.mcukk.com/buddhasilpa/files/chansamut.pdf /chansamutจันทรสมุทร/ สืบค้นเมื่อวันที่ ๑ มีนาคม ๒๕๖๐ เวลา ๑๒.๐๐ น.

หน้าลาน อายุ ๑๕๙ ปี จารึก เมื่อ จ.ศ. ๑๒๒๐ (พ.ศ. ๒๔๐๑)^๔ มีความสมบูรณ์ทั้งด้านเนื้อหาและตัวอักษร เป็นฉบับหลักในการศึกษา

๒. ฉบับวัดชัยมงคล บ้านนาสีนวล ตำบลนาสีนวล อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม โดยต้นฉบับมีชื่อว่า “หอมฮู” จาร (เขียน) ด้วยอักษรไทยน้อย แต่งเป็นโคลงสาร มี ๑ ผูก ๑๐๘ หน้าลาน ซึ่งมีปัญหาด้วยไม่ปรากฏชื่อผู้จาร แต่ผู้วิจัยใช้ในการเป็นฉบับตรวจทานในกรณีที่มีข้อความไม่สมบูรณ์ทางด้านภาษาอักษรที่จารเลือกพิจารณาความถูกต้อง

๓. ฉบับหอพุทธศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น โดยต้นฉบับมีชื่อว่า “จันทรสมุทร” ซึ่งปริวรรตโดยพระครูสุเทพสารคุณ ที่ปริกษารองอธิการบดีวิทยาเขตขอนแก่นในสมัยนั้น ได้ปริวรรตจากอักษรไทยน้อยเป็นอักษรไทยในปัจจุบัน พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๖ มีจำนวน ๑๔๘ หน้า

๔. ฉบับวัดธัญญุตमारาม อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี โดยต้นฉบับมีชื่อว่า “ไก่อแก้วหอมฮู (กำพร้าวไก่อแก้ว)” จารด้วยอักษรธรรม ๑๒ ผูก มหาวิทยาลัยอุบลราชธานีได้ปริวรรตจากอักษรธรรมเป็นอักษรไทยในปัจจุบัน^๕

ซึ่งประเด็นที่เป็นปัญหาเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของวรรณกรรมเรื่อง จันทะหมุด นี้ ผู้ศึกษาพบว่าในแต่ละฉบับไม่สามารถชี้ชัดได้ถึงผู้แต่งวรรณกรรมว่าเป็นใครกันแน่ เพราะในแต่ละฉบับเป็นเพียงฉบับที่คัดลอกต่อๆ กันมาไม่ปรากฏผู้จารึก จึงมีลักษณะเป็นวรรณกรรมประเภทนิรนาม ซึ่งเรื่องดังกล่าวนี้จารุวรรณ ธรรมวัตร กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “ลักษณะของวรรณกรรมอีสาน” ตอนหนึ่งว่า

“การที่ใบลานอีสานนั้นไม่ปรากฏผู้แต่งเหตุผลเพราะใบลานมีลักษณะที่เป็นผูกจะเน้นผู้ที่จารเป็นสำคัญมากกว่าผู้แต่ง ดังนั้นเมื่อจารเสร็จก็จะบอกชื่อแต่ผู้จาร วันเวลาที่จารเสร็จไว้ตอนท้ายเรื่องอย่างชัดเจน จนเป็นธรรมเนียมทั้งๆ ที่ผู้แต่งมีความสำคัญ อีกประการหนึ่งอาจเป็นด้วยจาริตที่ควบคุมพฤติกรรมปฏิบัติของคนอีสานในข้อห้ามที่เรียกว่า “คะลำ” นั้นเป็นส่วนทำให้ผู้แต่งไม่ประสงค์จะออกนาม เพราะค่านิยมของคนอีสานนั้นจะเน้นความเป็นประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน ทำให้วรรณกรรมอีสานยากที่รู้จักผู้แต่งหรือผู้ประพันธ์จริงๆ ได้ ที่รู้จึงเป็นเพียงแค่ผู้ที่คัดลอกจารต่อๆ กันมาเท่านั้น”^๖

เพราะฉะนั้นจึงพอสรุปได้เลยว่า ยากมากที่จะรู้ว่าผู้แต่งหรือผู้ประพันธ์จริงๆ นั้นคือใคร อย่างไรก็ตามก็จากข้อมูลเบื้องต้นผู้ศึกษาพบว่าผู้แต่งวรรณกรรมอีสานส่วนใหญ่เป็นผู้มีความชำนาญ

^๔ พระมหาจตุรงค์ ภิรมยา (อริญชโย) ศึกษาวิเคราะห์เรื่องจันทะหมุด, วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศิลปากร ๒๕๕๑), หน้า ๑๒.

^๕ เนื้อหาวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดฉบับวัดชมพู, ฉบับวัดชัยมงคล บ้านนาสีนวล, ฉบับหอพุทธศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, และฉบับวัดธัญญุตमारาม อำเภอกุดข้าวปุ้น ทั้ง ๔ ฉบับนั้นมีความแตกต่างในด้านภาษาและสระบางตัวที่เขียนไม่เหมือนกัน เช่น จันทรสมุทร จันทรสมุทร จันทะหมุด เป็นต้น

^๖ จารุวรรณ ธรรมวัตร, ลักษณะของวรรณกรรมอีสาน, เอกสารประกอบการศึกษาวิชา ๔๒๖
มหาสารคาม ; มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ม.ป.ท), หน้า ๒๑.

ทางด้านพระพุทธศาสนาเป็นสำคัญด้วยเหตุผลเพราะสมัยก่อนนั้นผู้ที่มีองค์ความรู้ความสามารถทางภาษาสามารถแต่งนิทานหรือวรรณกรรมอีสานล้วนมาจากพระภิกษุทางพุทธศาสนาแทบทั้งสิ้น ด้วยเพราะมีเวลาศึกษาและการคัดลอกด้วยใบลานสมัยนั้นล้วนแต่เป็นงานของพระภิกษุรวมทั้งวรรณกรรมอีสานแทบทั้งหมดถูกเก็บและค้นพบในวัดเป็นสำคัญ ยกตัวอย่างเช่น จันทะหมุด ฉบับวัดชมพู่ ที่มีความเก่าแก่ที่สุดฉบับหนึ่ง พบว่าในตอนท้ายใบลานได้กล่าวถึงชื่อผู้คัดลอกว่า

“ลิตจนแล้ว ยามแกลไกล้ำค่า พร้าว่าได้วัน ๒ เดือน ๑๑ ออกใหม่ ๒ คำ โสมเดดโสม เป็นผู้ลิตจนานิทานหนังสือท้าวจันทะหมุดไว้กลัปโลกทั้งหลาย ขอให้ได้อาสน์เหมือน ดังเรื่องจันทะหมุดนี้ข้าเทิน นิพพานปัจจะโย โหตุ สุขัง พะลัง สังกาดได้ ๑๒๒๐ ตัว ปิวอก เอกศก”

ถอดความได้ว่า ได้คัดลอก (ลิตจน) เสร็จเมื่อเวลา ๑๕.๐๐น.-๑๖.๐๐น. ตรงกับวันจันทร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๑ จุลศักราช ๑๒๒๐ หรือพุทธศักราช ๒๔๐๑ เอกศก โดยสมเด็จพระ (โสมเดดโสม) เพื่อไว้ในโลกทั้งหลาย ขอให้ได้อาสน์นี้แก่ข้าเทอญ นิพพานปัจจะโย โหตุ สุขัง พลัง ซึ่งพอสรุปได้ว่าคนที่คัดลอกก็คือ พระโสม มีตำแหน่งหรือยศที่เกิดจากการแต่งตั้งคือ สมเด็จ หรือสำเร็จ นั่นเอง

ที่น่าแปลกอีกเรื่องในความเป็นมาของวรรณกรรมอีสานเรื่อง จันทะหมุด คือเนื้อหาที่พบว่าวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดนี้ไม่ได้ตรงกับวรรณกรรมชาดกหรือมีความคล้ายกับนิบาตชาดกในพุทธศาสนา ทั้งในการเล่าในตอนต้นเรื่องไม่มีการปรารภชาดกและในตอนท้ายเรื่องก็ไม่มีมีการประชุมชาดก ซึ่งเป็นไปได้ว่าเค้าโครงอาจเกิดจากการดัดแปลงโครงเรื่องมาจากสภาพเหตุการณ์รวมทั้งลักษณะตัวละครมาจากวรรณกรรมเรื่องอื่นๆ มาผสมกันซึ่งอาจจะเป็นวรรณกรรมที่แต่งขึ้นในสมัยเดียวกันที่มีโคลงเรื่องคล้ายๆ กัน เช่นวรรณกรรมเรื่อง กำพรว้าฝ้ายน้อย กำพรว้าไก่อแก้ว จำปาสดัน สุพรมโมกขา การะเกด เป็นต้น โดยผู้แต่งอาจแต่งเติมจากจินตนาการของผู้แต่งลงไปด้วยนั่นเอง

สรุป วรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดเป็นวรรณกรรมเรื่องหนึ่งที่มีร่วมสมัยของวรรณกรรมไทยลาวหรือวรรณกรรมอีสาน โดยวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดนี้น่าจะมีอายุมากกว่า ๑๕๐ ปี ซึ่งจากหลักฐานจากการค้นพบใบลานที่จารด้วยอักษรไทยน้อยนี้ที่วัดชมพู่ บ้านหนองหินใหญ่ ตำบลหนองหิน อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด มีอายุหลักฐานการจารึกบอกไว้ว่ามีการคัดลอกใน จ.ศ.๑๒๒๐ (๒๔๐๑) ซึ่งในปัจจุบันมีอายุถึง ๑๕๙ ปี และถือว่าเป็นฉบับที่สมบูรณ์ที่สุด นอกจากนี้ยังมีฉบับอื่นๆ อีก เช่น ฉบับวัดชัยมงคล บ้านนาสีนวล ตำบลนาสีนวล อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม ก็มีอายุที่อยู่ในยุคเดียวกัน นอกจากนี้ยังมีอีกหลายฉบับเช่น ฉบับหอพุทธศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ฉบับวัดธัญญุตमारาม อำเภอภูพาน จังหวัดอุบลราชธานี เป็นต้น ซึ่งวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดนี้มีการคัดลอกหลายสำนวน และแพร่หลายไปในจังหวัดต่าง ๆ ทั้งภาคเหนือและภาคอีสานรวมทั้งวรรณกรรมท้องถิ่นไทลื้อในลาวด้วย ซึ่งในภาคอีสานยังมีชื่อเรื่องที่แตกต่างออกไปบ้าง เช่น จันทรสมุทร ท้าวกำพรว้า กำพรว้าไก่อแก้ว หรือไก่อแก้วหอมธู และหอมธู ในทางภาคเหนือเรียกว่าจันทพองสมุทร เป็นต้น ส่วนชื่อผู้ประพันธ์ไม่ปรากฏแน่ชัดเพราะค่านิยมและคติความเชื่อในสมัยก็เป็นได้จึงพบเพียงแค่ชื่อผู้คัดลอกและเวลาวันเดือนปีที่คัดลอกเท่านั้น

^๗ คำว่า สมเด็จ หมายถึงผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุ แล้วได้รับการเถราภิเษก ๑ ครั้ง ได้รับ ตำแหน่งสมเด็จหรือ สำเร็จ เวลาเรียกมักจะเรียกว่า สมเด็จ แล้วตามด้วยชื่อของภิกษุรูปนั้นเสมอ ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าพระภิกษุที่ได้รับเถราภิเษก ๑ ครั้ง เป็น สมเด็จ หรืออาจมีตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาสด้วย ชื่อ สม เป็นผู้จารวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุด

๒.๒ ลักษณะ และประเภทของวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุด

วรรณกรรม หมายถึง งานหนังสือ งานวิทยานิพนธ์ที่สร้างขึ้นทุกชนิดในการแสดงออกมาโดยวิธีหรือรูปแบบอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น จุลสาร สิ่งเขียนสิ่งพิมพ์ ปาฐกถา เทศนา คำปราศรัย สุนทรพจน์ สิ่งบันทึกเสียง บันทึกภาพ จัดว่าเป็นวรรณกรรม^๙ โดยมีความหมายตรงกับคำภาษาอังกฤษว่า “Literature Works” หรือ “General Literature” และการใช้คำว่า “วรรณกรรม” มีปรากฏครั้งแรกในพระราชบัญญัติคุ้มครองศิลปะและวรรณกรรม พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยให้คำนิยามคำว่า “วรรณกรรมและศิลปกรรม” ซึ่งในครั้งนั้นมีการให้ความหมายรวมความกันว่า “วรรณกรรม และศิลปกรรม” หมายถึง การทำขึ้นทุกชนิดในแผนกวรรณคดี แผนกวิทยาศาสตร์ แผนกศิลปะ จะแสดงออกโดยวิธีหรือรูปร่างอย่างใดก็ตาม เช่น สมุด สมุดเล็ก และหนังสืออื่น ๆ เช่น ปาฐกถา ถ้อยแถลงอื่น ๆ เทศนา หรือวรรณกรรมอื่นๆ อันมีลักษณะเช่นเดียวกัน หรือนาฏกียกรรม หรือนาฏกีย-ดนตรีกรรม หรือแบบพ่อนรำและการแสดงให้คนดูโดยวิธีใด ๆ ซึ่งการแสดงนั้นได้กำหนดไว้เป็นหนังสือ หรืออย่างอื่น ๆ...”^{๑๐} ซึ่งนอกจากที่กล่าวมาแล้วนี้ยังมีนักวิชาการในด้านวรรณกรรมได้ให้ความหมายไว้ดังนี้

พระยาอนุมานราชธน หรือ เสฐียรโกเศศ ได้กล่าวว่า “วรรณกรรม” หมายถึง การกระทำหนังสือหรือหนังสือที่แต่งขึ้นทั่วไปโดยมิได้จำกัดว่าเป็นหนังสือพวกใดพวกหนึ่งโดยเฉพาะ ส่วนจะมีคุณค่ามากน้อยเพียงใดนั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก^{๑๑}

กุหลาบ มลลิกะมาส กล่าวว่าคำว่า “วรรณกรรม” มาจากการสร้างศัพท์ใหม่แทนคำว่า “Literature” โดยวิธีสมาส หรือรวมคำจากคำว่า **วรรณ** หรือ **บรรณ** ซึ่งหมายถึง ใบไม้หรือ หนังสือ รวมกับคำว่า **กรรม** ซึ่งหมายถึง การกระทำ ดังนั้น วรรณกรรม จึงหมายถึง การกระทำที่เกี่ยวกับหนังสือ โดยความหมายของวรรณกรรม หมายถึง สิ่งซึ่งเขียนขึ้นทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นไปในรูปใดหรือเพื่อความมุ่งหมายใด ซึ่งอาจจะเป็นใบปลิวหนังสือพิมพ์ นวนิยาย คำอธิบาย ฉลากยา เป็นต้นก็ได้^{๑๒}

เอมอร ชิตตะโสภณ อธิบายว่า วรรณกรรม หมายถึง ข้อเขียนต่าง ๆ ที่ทำขึ้นด้วยความประณีต แต่ยังไม่ได้รับการยกย่องให้เป็นวรรณคดี ซึ่งอาจจะเป็นเพราะกาลเวลาหนึ่ง ยังไม่มีหน่วยงานใดที่มีหน้าที่พิจารณาหนึ่ง และ ฯลฯ พร้อมกับชี้ประเด็นว่า หากจะพิจารณาว่าวรรณกรรม คือ งานเขียนทั่ว ๆ ไปแล้ว ไซ้ทุกอย่างที่เป็นงานเขียน เช่น พงศาวดาร ตั๋วบทกฎหมายพระราชกฤษฎีกา ประกาศต่าง ๆ หรือแม้กระทั่งจดหมายรัก ก็จะกลายเป็นวรรณกรรมไปหมดเราควรคำนึงถึงความจริงข้อที่ว่าวรรณกรรมในภาษาอังกฤษก็มี “Literature” ปนอยู่ด้วย ฉะนั้น วรรณกรรมไม่ควรจะเป็นเพียงงานเขียนเฉยๆ แต่ควรจะเป็นงานที่มีศิลปะปนอยู่ด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ วรรณกรรมขึ้นได้ก็ตามควรจะต้องเกิดมาจากความตั้งใจ

^๙ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘), หน้า ๗๕๔.

^{๑๐} ธวัช ปุณโณทก, แนวทางการศึกษาวรรณกรรมปัจจุบัน, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๗), หน้า ๒๘.

^{๑๑} อนุมาน ราชธน, พระยา, รสวรรณคดี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เจริญธรรม. ๒๕๑๕), หน้า ๒๔.

^{๑๒} กุหลาบ มลลิกะมาส, ความรู้ทั่วไปทางวรรณคดีไทย, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๗), หน้า ๗.

ของผู้เขียนในอันที่จะถ่ายทอดความรู้สึกหรือทัศนะของเขาออกมาเป็นตัวอักษรอย่างมีศิลปะไม่ว่าจะจากประสบการณ์หรือแรงบันดาลใจ หรืออารมณ์สะท้อนใจก็ตาม^{๑๒} เช่นเดียวกับ สิทธา พินิจกุล และคณะ กล่าวว่า วรรณกรรม หมายถึงงานเขียนในรูปบทกวีนิพนธ์ ร้อยกรอง และข้อเขียนทั้งหมดที่ใช้ภาษาร้อยแก้วได้แก่ บทความ สารคดี นวนิยาย เรื่องสั้น เรียงความ บทละคร บทภาพยนตร์ บทโทรทัศน์ ตลอดจนคอลัมน์ต่างๆ ในหนังสือพิมพ์^{๑๓} เมื่อนำมาประมวลความหมายของวรรณกรรมแล้วสรุปได้ว่า วรรณกรรม หมายถึง งานหนังสือทุกชนิดหรือสิ่งพิมพ์ทุกประเภท ทั้งหนังสือทั่วไป หนังสือตำรา หนังสืออ้างอิง วารสาร นิตยสาร และเอกสาร ต่างๆ เป็นต้น ทั้งประเภทร้อยแก้วและร้อยกรอง ซึ่งได้บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร นอกจากนี้ วรรณกรรมยังเป็นที่บันทึกความรู้ ความคิดประสบการณ์ของมนุษย์ สืบทอด และสร้างความเชื่อมต่อของสังคม เป็นกระจกสะท้อนให้เห็นภาพชีวิตความเป็นอยู่ สังคม วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนทรรศนะความเชื่อของผู้คนในสังคมกลุ่มชนนั้นเองไปด้วยอีกประการหนึ่ง

ซึ่งในประเด็นสำคัญของงานวิจัยที่ผู้ศึกษาเน้นในเรื่องของวรรณกรรมในภาคอีสาน ซึ่งเป็นกลุ่มชนกลุ่มไทย-ลาว หรือที่นิยมเรียกว่า “วรรณกรรมอีสาน” ซึ่งจากการสืบค้นพบว่าวรรณกรรมอีสานเริ่มมีขึ้นในสมัยที่พุทธศาสนาแพร่หลายสู่ดินแดนสุวรรณภูมิโดยมีวรรณกรรม หรือที่นิยมเรียกว่าวรรณคดีที่ถือเป็นชิ้นเอกของชาวอีสานเรื่องหนึ่งชื่อ เซตุน หรือ เสถุน ที่มีเนื้อหาบรรยายเรื่องราวพระมหากษัตริย์องค์หนึ่งได้จัดส่งคณะธรรมทูตไปสืบพระศาสนาจากวัดพระเชตุพนที่อยู่ใกล้เมืองสาวัตถีประเทศอินเดียโดยตรง โดยมีหัวหน้าคณะชื่อ ขุนไท เป็นหลานพระเจ้าแผ่นดิน พร้อมด้วยขุนลิ่งล้ำ ขุนพล และขุนพายอีกทั้งไพร่พลชาย ๔๐๐ คน และหญิงสาว ๑๐๐ คน มีม้าช้างเป็นพาหนะ เดินทางผ่านดินแดนทวารวดี เมืองหงสาวดี และเมืองย่างกุ้ง จนถึงจุดหมายปลายทาง ได้นำเอาวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา วัฒนธรรมต่าง ๆ ของอินเดียมาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิ ไม่ว่าจะเป็นพระไตรปิฎกตำรับตำราต่าง ๆ โดยเฉพาะตำนานนิทานชาดกกลับมา มีการแต่งกาพย์กลอนบทกวีเป็นภาษาอีสานลงในใบลาน เป็นหนังสือผูกต่าง ๆ ให้ครบกับนิทานชาดกทุกชาติของพระพุทธองค์ตามแบบฉันทลักษณ์จนปรากฏวรรณคดีในภาคอีสานมากมายเกิดขึ้น ซึ่งวรรณคดีเรื่องเสถุนมีทั้งหมด ๗ ผูก ถือเป็นหลักฐานอ้างอิงสำคัญชิ้นหนึ่งของวรรณคดีอีสานก็ว่าได้^{๑๔} วรรณกรรมอีสานส่วนใหญ่เป็นวรรณคดีทางพระพุทธศาสนาเป็นวรรณกรรมประยุกต์มากกว่าวรรณกรรมบริสุทธิ์ โดยทั่วไปมักเกิดขึ้นจากวัดโดยที่กวีผู้ประพันธ์ส่วนใหญ่เป็นพระภิกษุหรือผู้ที่มีความรู้ทางด้านอักษรศาสตร์คือการผ่านการบวชมาแล้ว และบางส่วนเป็นชาวบ้านที่ศึกษาจากวัด วัดจึงเป็นแหล่งรวบรวมต้นฉบับ

^{๑๒} เอมอร ชิตตะโสภณ, *จารีตนิยมทางวรรณกรรมไทย*, (กรุงเทพมหานคร: ต้นอ้อแกรมมี, ๒๕๓๙), หน้า ๑๑ - ๑๒.

^{๑๓} สิทธา พินิจกุล และคณะ, *ความรู้ทั่วไปทางวรรณกรรมไทย*, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓), หน้า ๓๕.

^{๑๔} ชัยณรงค์ โคตะนนท์, “อุดมคติเกี่ยวกับผู้นำในวรรณกรรมอีสานประเภทวรรณกรรมคำสอน”, *รายงานการวิจัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๓), หน้า ๑๗.

วรรณกรรมต่างๆ ตู้อพระธรรมหรือหอไตรจึงเป็นประจักษ์พยานที่รวบรวมต้นฉบับวรรณกรรมท้องถิ่นไว้ให้ชนรุ่นหลังได้ศึกษาต่อมา เพราะในอดีตที่ผ่านมาวัดเป็นสถานที่ชุมนุมและประชุมของชาวบ้านในการร่วมทำกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน และเป็นที่ยี่สร้างสรรคงานวรรณกรรมจนก่อให้เกิดวรรณกรรมที่มีเนื้อหาสาระแตกต่างกันออกไปตามยุคตามสมัยนั้นๆ^{๑๕} วรรณกรรมอีสานถือเป็นวรรณกรรมประเภทหนึ่งซึ่งมีลักษณะพิเศษเฉพาะที่สามารถชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างจากวรรณกรรมประเภทอื่นได้ดังนี้คือ^{๑๖}

๑) เป็นวรรณกรรมที่ใช้ภาษาไทยถิ่นอีสาน หรือภาษาลาวอีสาน ซึ่งเป็นภาษาท้องถิ่นที่ใช้พูดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เป็นภาษาลาวสำเนียงหนึ่งในสำเนียงภาษาถิ่นของภาษาลาวนั่นเอง

๒) เป็นวรรณกรรมที่นิยมบันทึกด้วยตัวอักษรท้องถิ่นภาคอีสาน ได้แก่ อักษรตัวธรรมและตัวไทยน้อย ซึ่งในอดีตใช้อักษรธรรมล้านช้างหรือตัวธรรม สำหรับบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับธรรมะหรือพระพุทธศาสนา และใช้อักษรไทยน้อยหรือตัวลาวเดิม (เป็นอักษรลาวล้านช้างโบราณ มีความแตกต่างกับอักษรลาวในประเทศลาวในปัจจุบันเล็กน้อย) สำหรับบันทึกเรื่องราวทางโลก ประวัติศาสตร์ เรื่องราวอื่นๆ เป็นต้น

๓) เป็นวรรณกรรมที่มีฉันทลักษณ์ท้องถิ่นของภาคอีสาน ซึ่งมีทั้งโคลงสาร (หรือกลอนลำ) กาพย์ (หรือกาพย์เห็ญ) และร่าย (ฮ่าย) ซึ่งฉันทลักษณ์ทั้ง ๓ นี้ เหมาะในการขับลำทำนองเสนาะของท้องถิ่นอีกด้วย

๔) เป็นวรรณกรรมที่มีเนื้อหาสาระต่างๆ ที่มีความสอดคล้องกับคตินิยมของท้องถิ่นภาคอีสานเป็นสำคัญ นอกจากนี้ยังมีลักษณะของการนำธรรมชาติมาเป็นสิ่งสอนหรือเปรียบเทียบให้เห็นวิถีชีวิตและการดำรงตน

นอกจากที่กล่าวมายังพบว่าใน วรรณกรรมอีสานมีเนื้อหาที่มีความโดดเด่นเฉพาะที่มักจะมีเรื่องราวในในวรรณกรรมทางพุทธศาสนาทั้งที่เป็นชาดก ชาดกนอกนิบาต และคติธรรม ปรากฏอยู่ในเนื้อหาทั้งโครงเรื่องของวรรณกรรมท้องถิ่นเหล่านี้ ยังมีการแพร่กระจายถ่ายโอนซึ่งกันจำนวนหนึ่ง โดยเฉพาะเนื้อเรื่องในปัญญาชาดกนั้น ที่แพร่กระจายไปทั่วทุกภูมิภาค (แม้ว่าบางภาคจะไม่ครบ ๕๐ เรื่องก็ตาม) จึงทำให้วรรณกรรมอีสานหรือวรรณกรรมในภาคต่างๆ ของไทยมีเนื้อหาคล้ายคลึงกัน สะท้อนให้เห็นค่านิยมของสังคมไทยว่าชาวพุทธทุกภาคได้ใช้วรรณกรรมท้องถิ่นเป็นสื่อในการสอนจริยธรรม ฉะนั้น

^{๑๕} จารุวรรณ ธรรมวัตร, “สภาพการครอบงำภาษาถิ่นอีสานในปัจจุบัน”, เอกสารประกอบการสัมมนา การสืบสานภาษาและวรรณกรรมท้องถิ่นอีสาน, จัดโดยสถาบันภาษาไทยกรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ ณ โรงแรมเจริญธานีปิ่นเชส อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น, วันที่ ๘ มิถุนายน ๒๕๔๔, (อัดสำเนา).

^{๑๖} ธวัช ปุณโณทก, วิเคราะห์วรรณกรรมท้องถิ่นเชิงเปรียบเทียบ. พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง ๒๕๔๐), หน้า ๔๒.

ก่อนที่ผู้ศึกษาจะกล่าวในเรื่องอื่นใคร่จะอธิบายลักษณะโคลงเนื้อหาของวรรณกรรมภาคอีสานโดยแยกเป็นส่วน ๆ ดังนี้^{๑๗}

๑. ลักษณะโครงเรื่อง โครงเรื่อง Plot ของวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานหรือทุกภาคจะคล้ายคลึงกันนั่นคือส่วนหนึ่ง ได้รับอิทธิพลโครงเรื่องมาจากนิทานในปัญญาสชาดก อีกส่วนหนึ่งโครงเรื่องท้องถิ่นโดยเฉพาะ แตกก็จะเลียนแบบตามแนวนิทานชาดก ฉะนั้น โครงเรื่องของวรรณกรรมภาคอีสานจึงเป็นแนวเรื่องจักรวงศ์ฯ ซึ่งอาจจะเรียงลำดับโครงเรื่อง (plot) ได้เป็นเกณฑ์รวมๆ แต่บางเรื่องอาจจะมีโครงเรื่องย่อย (sub-plot) สอดแทรกอีกจำนวนหนึ่ง

๒. ลักษณะตัวละคร วรรณกรรมอีสานจะมีตัวละครเกือบจะเป็นบุคลิกเดียวกัน โดยเฉพาะตัวเอกของเรื่อง มักจะเน้นให้เห็นว่าเป็นผู้มีบุญญาธิการและเป็นพระโพธิสัตว์ ที่สวยชาติเพื่อบำเพ็ญบุญบารมี ฉะนั้น ในชาติที่เป็นชาดกนี้ จึงต้องขัดใจนี้เวร อันเป็นผลวิบากกรรมของชาติปางก่อน ตัวพระเอกในวรรณกรรมเกือบทุกเรื่องของภาคอีสาน จึงมักถูกรังแกจากตัวละครฝ่ายอสุร แต่ด้วยบุญบารมีและกุศลกรรมของพระเอกจึงได้ช่วยให้พ้นจากภัยพิบัติ ในที่สุดฝ่ายอสุรยอมเป็นผู้ชนะเสมอ ส่วนตัวละครอื่นๆ มักจะมีบทบาทน้อย นั่นคือเป็นตัวเสริมในการดำเนินเรื่อง

๓. ลักษณะแก่นเรื่อง วรรณกรรมภาคอีสาน มีเนื้อเรื่องอิงอยู่กับหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ทั้งนิทานคติธรรมและวรรณกรรมชาดก (ชาดกนิบาตและชาดกนอกนิบาต) ฉะนั้นสาระสำคัญของเรื่องจะมุ่งที่จะเสนอหลักธรรม จริยธรรมอันดีงาม อันสอดแทรกอยู่ในจริยวัตรของตัวละครและอนุภาคเรื่อง หลักธรรมเหล่านั้นจะสอดคล้องกับการดำเนินชีวิตของชาวพุทธและจารีตประเพณีอีสานสาระของเรื่องมักจะยึดอยู่ในหลักสำคัญของพระพุทธศาสนา ดังนี้^{๑๘}

(๑) กฎแห่งกรรม วรรณกรรมอีสานเกือบทุกเรื่อง มักจะเน้นเรื่องกฎแห่งกรรมคือทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ฉะนั้นจึงพบว่าตัวเอกของเรื่องเป็นฝ่ายอสุร แต่จะลงท้ายชื่อเรื่องว่า “ธรรมย่อมชนะอธรรม” เสมอ ส่วนกลุ่มอธรรมที่เต็มไปด้วยโทษะจริต โมหะจริต และโลภะจริตย่อมได้รับผลวิบากกรรมในบั้นปลาย

(๒) กฎแห่งการเวียนว่ายตายเกิด (สังสารวัฏ) วรรณกรรมอีสานเกือบทุกเรื่อง มักจะเสนอการเวียนว่ายตายเกิด นั่นคือเชื่อว่ามนุษย์ที่เกิดในชาตินี้ ย่อมเสวยผลกรรมในชาติปางก่อนทุกผู้ทุกนาม ไม่ว่าพระราชหรือไพร่ฟ้าประชาชน แม้แต่พระโพธิสัตว์ลงมาเกิด (ตัวเอกของเรื่อง) ยังต้องใช้นี้กรรมในชาติปางก่อน นั่นคือ ถูกฝ่ายอธรรมรังแก ซึ่งเป็นผลมาจากหนี้กรรมของชาติปางก่อน

(๓) กฎแห่งไตรลักษณ์ นั่นคือ ทุกขัง อนิจจัง อนัตตา วรรณกรรมอีสานเสนอว่าชีวิตมีทุกข์ ไม่เที่ยงแท้ ไม่ใช่ตัวตน (แต่ไม่ค่อยเน้นเรื่องไม่มีตัวตนมากนัก) เราจะพบว่าตัวเอกของเรื่องทั้งตัวพระและตัวนาง มักจะได้รับทุกขเวทนาอย่างรุนแรงและในช่วงชีวิตของตัวเอกจะเต็มไปด้วยการพลัดพรากจะพบสันติสุขเมื่อจบเรื่อง การที่วรรณกรรมเน้นเรื่องการพลัดพรากของตัวละครเอกนั้น เป็นการแสดงหลักธรรมที่ว่า “การพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ การพบเจอสิ่งที่ไม่รักเป็นทุกข์” อีกด้วย (ปิเยหิวิปิโยโค ทุกโข อปิเยหิ สมปิโยโค ทุกโข)

^{๑๗} รายละเอียดใน กุหลาบ มลลิกะมาส และคณะ, ภาษาไทย ๘ (คติชนวิทยาสำหรับครู), กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๓๗), หน้า ๖๐ - ๗๒.

^{๑๘} รายละเอียดใน กองโบราณคดี กรมศิลปากร, พื้นอีสาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๑), หน้า ๑๒๗.

๔. ลักษณะทางความเชื่อและโลกทัศน์ วรรณกรรมอีสานเกือบทุกเรื่อง จะเสนอเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและทัศนะเป็นลักษณะเดียวกัน นั่นคือได้สะท้อนความเชื่อพื้นบ้านอีสานและของสังคมไทย อันผสมผสานกับแนวปรัชญาของพุทธศาสนา ดังนี้^{๑๙}

(๑) ความเชื่อต่อธรรมชาติ วรรณกรรมอีสานเสนอให้เห็นว่า ธรรมชาติที่มีอำนาจเหนือมนุษย์สามารถให้คุณและให้โทษแก่มนุษย์อยู่เนืองๆ มนุษย์ต้องเคารพยำเกรง วิญญาณอันสถิตอยู่ในธรรมชาติเหล่านั้น สิ่งที่มีอำนาจของชาตินั้น อาจจะปรากฏในรูปของมนุษย์ เช่น นาค ยักษ์ วิญญาณ ฯลฯ อำนาจเหนือธรรมชาติเหล่านี้ มักจะมีคุณแก่มนุษย์ที่มีคุณธรรมและทำร้ายมนุษย์ที่ไร้คุณธรรม

(๒) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ วรรณกรรมอีสานมีทัศนะและเสนอเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ชาติ ให้ช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างวงศ์ญาติและผู้ที่ไม่ใช่ญาติอีกด้วย ฉะนั้น วรรณกรรมอีสานจึงมักเสนอให้เห็นโทษของบุคคลที่ไม่พยายามสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์และทำกลมาด้วยโมหะจริต โทสะจริตหรืออิจฉาริษยา ก่อให้เกิดความริวฉานของเครือญาติ เกิดการพลัดพราก กวีได้พรรณนาให้เห็นความทุกข์ทรมานอย่างสาหัสในการพลัดพรากและในที่สุดกลุ่มที่กระทำให้เกิดการพลัดพรากจะได้รับผลวิบากกรรมอย่างสาสม

(๓) ความเชื่อเกี่ยวกับโลกและจักรวาล วรรณกรรมอีสานจะดำเนินเรื่องอยู่กับฉากในโลกที่เป็นจินตนาการ นั่นคือ โลกมนุษย์ สวรรค์ บาดาลและโลกพระศรีอารย์ จะปะปนอยู่ในเรื่องเดียวกันได้ ซึ่งสังคมไทยในสมัยอดีตก็มีความเชื่อเช่นนี้หาได้แยกกันชัดเจนระหว่างโลกจริงกับโลกจินตนาการ วรรณกรรมอีสานได้สร้างโลกจินตนาการอย่างกว้างขวาง กล่าวถึงสัตว์ในป่าหิมพานต์อันลึกลับ โลกพระศรีอารย์อยู่เนืองๆ

๕. ลักษณะฉาก วรรณกรรมอีสานที่พรรณนาฉาก ชมเมือง ชมดง หรือชมความงามอื่นๆ กวีมักจะสะท้อนสภาพสังคม ธรรมชาติ ชื่อไม้ นก เป็นพื้นฐานของการสร้างจินตนาการโดยเฉพาะชื่อต้นไม้ นกธรรมชาติ จึงเป็นชื่อตามภาษาถิ่นนั้นๆ ตัวอย่างเช่น วรรณกรรมอีสานจากสมาสงสาร^{๒๐}

รูปหงสาคาบเครือแลนแกแตกเต้า	รูปนกเค้าเกี่ยวกอดสาธลิกา
รูปสาธลิกาแลนแกเอี้ยง	งามพิศเพียงอยู่ลิเลียน
รูปนกเขียนกางปีกย่อน	นกยูงพ่อนป้องปีกลายคำ
มีลำนารูปสัตว์ลิงพร้อม	วงเวดล้อมอยู่สอนลอน
งามพอตาเอาส่งมาเฝียบได้	รูปต้นไม้แถมดอกดวงบาน
ดอกสมภารเผยผายกิ่งก้าน	หลายลำก้านกุ่มรุ่งเรืองโร
ปล่องเบงชัยประตูกู่ห้อง	ประดับย่องเอาเปรียบโรงคำ
ที่นอนคำประดับแล้ว	ที่นอนแก้วประดับอาสน์เงินเรียง

(พรรณนาลวดลายประดับปราสาท)

^{๑๙} รายละเอียดใน จารุวรรณ ธรรมวัตร, **ลักษณะวรรณกรรมอีสาน**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จิตกัณฑ์การพิมพ์, ๒๕๒๒), หน้า ๒๑.

^{๒๐} ตอนหนึ่งในวรรณกรรมอีสาน เรื่อง สมาสงสาร เป็นวรรณกรรมทางศาสนาเรื่องหนึ่งที่มุ่งสอนในหลักธรรมทางพุทธศาสนา /รายละเอียดใน ธวัช บุญโททก, **วรรณกรรมภาคอีสาน**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๗), หน้า ๑๐๔.

ดังนั้นวรรณกรรมอีสานจึงมีความพิเศษที่แตกต่างจากวรรณกรรมประเภทอื่นๆ อย่างชัดเจน แต่อย่างไรก็ดีหากจะศึกษาแบ่งลักษณะประเภทของวรรณกรรมอีสานแล้ว ปัจจุบันแบ่งออกได้หลายลักษณะตามแต่จะกำหนดหลักเกณฑ์ใดในการแบ่ง แต่ที่นิยมในการแบ่งพบว่ามีอยู่ ๒ เกณฑ์หลักสำคัญๆ คือ^{๒๑}

๒.๒.๑. แบ่งตามลักษณะของเนื้อหาสาระของวรรณกรรม

ในวรรณกรรมอีสานสามารถแบ่งออกตามเกณฑ์ที่กล่าวมานี้ได้ถึง ๕ ลักษณะ คือ

๑. เนื้อหาสาระวรรณกรรมอีสานที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ได้แก่ วรรณกรรมอีสานที่เกี่ยวข้องกับชาดกนิบาต (หรือชาดกนอกนิบาตที่ดำเนินเรื่องตามแบบการประพันธ์ชาดก) และวรรณกรรมตำนานพุทธศาสนา วรรณกรรมชาดก หรือชาดกนอกนิบาต โดยวรรณกรรมอีสานประเภทนี้มักมีกลวิธีที่ใช้วิธีการประพันธ์แบบชาดก คือ^{๒๒}

๑) มักจะมีปรารภชาดก คือกล่าวทำความว่าเป็นเรื่องที่ออกจากพระโอษฐ์ของพระพุทธองค์และสาเหตุที่จะทรงเล่าถึงอดีตชาติ เช่นเกิดฝนโบกขรพรรษ

๒) มักจะมีเนื้อเรื่องคือ อดีตชาติที่พระพุทธองค์ต้องเกิดใช้หนี้กรรมและบำเพ็ญบารมีต่างๆ เช่นทาน ศีล สมาธิ ปัญญา ฯลฯ (ทศบารมี)

๓) มักจะมีประชุมชาดก คือตอนท้ายเรื่องจะกล่าวถึงตัวละครต่างๆ ในเรื่องจะกลับมาเกิดใหม่ (ถือชาติ) เป็นพระพุทธองค์ พระนางยโสธราพิมพาหรือเป็นพุทธบิดามารดา ฯลฯ เป็นต้น

๔) ประพันธ์ด้วยบาลี (คาถาบาลี) แทรกอยู่ทั่วไป เพื่อให้เห็นว่ามีโครงเรื่องอยู่ในคัมภีร์พระบาลีนั่นเอง

ซึ่งในการศึกษาวรรณกรรมอีสาน พบว่าวรรณกรรมอีสานที่เป็นนิทานนิยายจำนวนมาก ได้ใช้กลวิธีการประพันธ์แบบวรรณกรรมชาดกและพระภิกษุก็นำเรื่องนิทานเหล่านั้นมาเทศน์ให้ประชาชนฟังด้วย เช่นท้าวสีทน (พระสุธน-มโนราห์) เป็นต้น แต่ในที่นี้จะจัดอยู่ในวรรณกรรมนิทาน ตัวอย่างวรรณกรรมชาดกที่สำคัญๆ ของภาคอีสาน เช่น ลำมหาชาติ (พระมหาเวสสันดรชาดก) ลำท้าวปาจิต-นางอรพิม (ปาจิตตกุมารชาดก) สุวรรณสังข์ (สุวรรณสังขชาดก) ท้าวคัชนามหรือท้าวคัณธนาม เสียวสวดหรือศรีเจลิยเสียวสวด ท้าวโสวัตแลนมุล (แลน-ตะกวด) นกกระจอก (โครงเรื่องเดียวกับเรื่องนกกระจาบของภาคกลาง) พระยาคันคาก (คางคก) พระเจ้าสิบชาติ (ทศชาดก) มาลัยหมื่นมาลัยแสน ฯลฯ เป็นต้น

นอกจากนี้วรรณกรรมทางพุทธศาสนาส่วนหนึ่งยังมีเนื้อหาที่เป็นตำนานพุทธศาสนาได้แก่ ประวัติการสืบพุทธศาสนาในดินแดนแหลมทองล้านช้าง ซึ่งเนื้อหาสาระของเรื่องกล่าวถึงตำนานพุทธเจดีย์สำคัญ ในภาคอีสานล้านช้างและล้านนาอีกด้วย เช่น อุรังคนิทาน (ตำนานพระธาตุพนม) พระมาลัยเลียบโลก (การสืบศาสนาในดินแดนแหลมทอง) ชินธาตุ พินธุธาตุพนม (โครงเรื่องเดียวกันกับอุ

^{๒๑} กุหลาบ มัลลิกมาส, *ความรู้ทั่วไปทางวรรณคดีไทย*, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๗), หน้า ๔./พระยาอนุমানราชธน, *การศึกษาเรื่องประเพณีไทย*, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๑๐), หน้า ๑๔.

^{๒๒} ประมวล พิมพ์เสน, *นิทานพื้นบ้านอีสาน ๑*, (ขอนแก่น : หจก. โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, มปป.), หน้า ๑๒ - ๑๕.

รังคินทาน) สังฆมณฑล (กล่าวถึงกำเนิดโลก จักรวาล การสืบสายวงศ์และการแพร่ศาสนา) เขตพุนหรือเขตพุน (การสืบพุทธศาสนาบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง) ปุจฉาพยากรณ์ (ถาม-ตอบ หลักธรรมตามพุทธทำนาย) สมาสงสาร (หลักธรรมการดำเนินชีวิตตามแนวพุทธ) พื้นเมือง (การเผยแผ่พุทธศาสนาในภาคอีสานและล้านช้าง) มูลสถาปนาหรือปฐมฐานา (การกำเนิดโลกจักรวาลตามแนวคิดท้องถิ่น) ปฐมกัปปฐมกัลป์ (การกำเนิดโลกและสรรพสิ่งตามแนวคิดพุทธศาสนา) ปฐมมูล (การกำเนิดโลกและสรรพสิ่งต่างๆ ตามแนวความคิดท้องถิ่น) กาลมื่อส่วย (การสิ้นสุดศาสนาในปีพุทธศักราช ๕๐๐๐ และกาลียุคตามแนวพุทธทำนาย) ฯลฯ เป็นต้น

๒. เนื้อหาสาระวรรณกรรมอีสานที่เกี่ยวข้องประวัติศาสตร์ ได้แก่วรรณกรรมอีสานที่เขียนโดยเอาโครงเรื่องมาจากเกร็ดพงศาวดาร ตำนานต่างๆ วรรณกรรมเชิงประวัติศาสตร์ในภาคอีสานมีจำนวนน้อย เพราะเหตุว่าวรรณกรรมพื้นบ้านอีสานนั้นเจริญรุ่งเรืองอยู่ในกลุ่มชาวบ้านและวัด ฉะนั้นเรื่องราวทางประวัติศาสตร์จึงอยู่ในความสนใจของชาวบ้านน้อยกว่าวรรณกรรมพุทธศาสนา แต่กระนั้นก็ยังตามยังพบวรรณกรรมประวัติศาสตร์อยู่บ้าง เช่น^{๒๓}

- ท้าวฮุ่งหรือเจือง ที่พระมหาสิลา วีรวงศ์ ได้ถอดจากฉบับใบลานอักษรไทยน้อย ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ชื่อว่า “ท้าวบาเจือง” และจัดพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พุทธศักราช ๒๔๘๖ มหาสิลา ตั้งชื่อเรื่องใหม่ว่า ท้าวฮุ่งหรือท้าวเจือง ประพันธ์เป็นโครงทั้งเรื่อง เนื้อเรื่องกล่าวถึงวีรบุรุษไทย ได้รวบรวมอาณาจักรไทยเป็นปึกแผ่นในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงกว้างใหญ่ไพศาลมาก รวมทั้งดินแดนภาคเหนือ (ล้านนา) ทำสงครามขยายดินแดนถึงญวนเหนือและจีนตอนใต้ ในพงศาวดารโยนกได้จัดพระยาเจืองเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๑๙ ก่อนพระยามังราย ซึ่งพงศาวดารโยนกจัดลำดับกษัตริย์องค์ที่ ๒๕ ฉะนั้นเหตุการณ์ในเรื่องท้าวฮุ่งหรือท้าวเจืองนี้ จึงน่าจะเป็นเหตุการณ์ก่อนที่ชนชาติไทยตั้งอาณาจักรวรรณกรรมเรื่องท้าวฮุ่งหรือเจือง (ท้าวบาเจือง) เป็นวรรณกรรมที่แพร่กระจายอยู่ล้านช้าง ภาคอีสานภาคเหนือและดินแดนสิบสองปันนา ส่วนรูปแบบของโคลงเป็นรูปแบบโคลงยุคเริ่มต้นของไทยและมีความไพเราะทางสำนวนโวหาร นอกจากนี้ยังเป็นวรรณกรรมประเภทโคลงที่มีความยาวมากจึงใช้ชื่อว่า “มหากาพย์เรื่องท้าวบาเจือง”

- พื้นเมืองเวียงจันทน์ เป็นวรรณกรรมที่กล่าวถึงตำนานการสร้างเมืองเวียงจันทน์และเมืองนครพนมที่เรียกว่า “โคตรบอง” หรือ “โคตรบุรณ์” และกล่าวถึงการสืบสันตติวงศ์ของกษัตริย์ล้านช้างบางยุคบางสมัย

- พื้นเวียง เป็นวรรณกรรมที่กล่าวเฉพาะเหตุการณ์สมัยรัชกาลที่ ๓ กรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์และสงครามไทย-ญวน ประพันธ์เป็นโคลงสารบางฉบับชื่อว่า “ลำพื้นเวียง” เป็นวรรณกรรมประวัติศาสตร์ที่แพร่หลายมาก คือพบต้นฉบับในภาคอีสานจำนวนมาก จากการศึกษาเนื้อหาของพื้นเวียงแล้ว พบว่ามีเนื้อหาตรงกับกรณีกบฏเจ้าอนุวงศ์ ต่างแต่ทัศนคติเข้าข้างและเห็นใจเจ้าอนุวงศ์ นั่นคือเสนอความเห็นว่าราชธานีไทยและเจ้าเมืองโคราชปกครองกดขี่หัวเมืองอีสานและล้านช้าง เจ้าอนุวงศ์จึงตั้งตนขึ้นจะเป็นอิสระและได้รับความร่วมมือที่ดีจากเจ้าเมืองต่างๆ ในภาคอีสาน

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน กระทรวงศึกษาธิการ (ลาว), พงศาวดารลาว, (ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว : มปป), หน้า ๒๒ – ๒๕.

- นิทานเรื่องขุนบรมหรือตำนานขุนบรมหรือพงศาวดารล้านช้าง กล่าวถึงตำนานการสร้างบ้านแปงเมืองของคนลุ่มแม่น้ำโขง นับตั้งแต่เมืองน่าน้อยอ้อยหนู เชียงตุงเชียงทอง (หลวงพระบาง) และพงศาวดารล้านช้าง การสืบสันตวงศ์กษัตริย์ล้านช้าง

- พงศาวดารจำปาศักดิ์

- ตำนานพระพุทธรูปต่างๆ เช่น พ้นพระบาง พ้นพระแทรกดำ พ้นพระแก้ว พ้นพระแก่นจันทน์ ฯลฯ ตำนานพระพุทธรูปสำคัญเหล่านี้ ได้กล่าวถึงกษัตริย์ลำดับกษัตริย์และราชวงศ์ที่เกี่ยวข้องค่อนข้างมากคือให้ข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์อีกด้วย จึงจัดไว้ในกลุ่มวรรณกรรมประวัติศาสตร์เช่น พื้นเมืองเวียงจันทน์ พื้นเวียง ท้าวฮุ่งหรือขุนเจือง พ้นขุนบรมตำนานเมืองฟ้าแดดยางสูง เป็นต้น

๓. เนื้อหาสาระวรรณกรรมอีสานที่เกี่ยวกับคำสอน^{๒๔} ซึ่งในภูมิภาคอีสานมีจำนวนมากและค่อนข้างจะโดดเด่นอยู่ในความสนใจของประชาชน และจากการศึกษาค้นคว้าพบว่าวรรณกรรมอีสานลักษณะประเภทคำสอนนี้มักถูกหมอลำหยิบยกขึ้นมาเล่าตามงานแสดงหรือที่ประชุมชนต่าง ๆ อยู่เป็นประจำ โดยเฉพาะเนื้อหาที่สอนใจ สอนแนวปฏิบัติของบุคคลในครอบครัวและสังคม การดำเนินเรื่องวรรณกรรมคำสอนนั้น จะเป็นเทศนาโวหารตลอดเรื่อง นั่นคือไม่มีตัวละครเช่นเดียวกับ “โคลงโลกนิติ” หรือสุภาษิต เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นคำสอนแนวประพฤติปฏิบัติ โดยยึดคติธรรมทางพุทธศาสนาและจารีตท้องถิ่น เช่น ธรรมดาสอนโลก (สอนการดำเนินชีวิตตามฮีตบ้านครองเมือง โดยยึดแนวคตินิยมทางพุทธศาสนาและจารีตท้องถิ่น) ฮีตสิบสองครองสิบสี่ (จารีตประเพณีบ้านเมืองในรอบ ๑๒ เดือนและครองของผู้นับถือและผู้น้อย ๑๔ ประการ) อินทียาณสอนลูก ท้าวคำสอน (การสอนลูกเลือกคู่ครองจำแนกชั่ว-ดีและลักษณะหญิงที่เป็นมงคลแก่สามี) ภาพยี่สิบสอนหลาน ภาพยี่สิบสอนปู่ ยอคำสอน (รวมคำสุภาษิตในการดำเนินชีวิตตามแนวพุทธและจารีต) สาส์นสมคิด (สอนคติธรรมทางพุทธศาสนา) สิบแปดสอนหรือสิบแปดสอน (สอนให้ตระหนักในหลักธรรมและพุทธทำนายเหตุการณ์ตอนสิ้นศาสนา) กาลนับมือส่วย (พุทธทำนายสังคมวิปริตตอนสิ้นศาสนา) ย่าสอนหลาน พระยาคำกองสอนไพร่ เป็นต้น

๔. เนื้อหาสาระวรรณกรรมอีสานที่เป็นนิทาน^{๒๕} ซึ่งวรรณกรรมอีสานที่มีเนื้อหาสาระเป็นนิทานนี้ส่วนมากเกิดจากการนำเอาวรรณกรรมที่ผูกเรื่องขึ้นมาจากนิทานพื้นบ้านที่เล่าสืบต่อกันมาหรือเป็นนิยายที่ผูกขึ้นตามความเชื่อของคนในท้องถิ่นนั้นๆ วรรณกรรมอีสานนั้นจึงอุดมไปด้วยวรรณกรรมนิทานเนื่องจากในสมัยอดีตวรรณกรรมอีสานเป็นประหนึ่งในมหรสพของประชาชนทั่วไป นั่นคือใช้เล่า ซึ่งเป็นอ่านทำนองเสนาะ ในที่ประชุมชน เช่นในงานงันเฮือนดี (งานศพ) หรือพระภิกษุนำมาใช้เทศน์ให้อุบาสกอุบาสิกาและชาวบ้านฟังในระหว่างเข้าพรรษา ที่เรียกว่า “เทศน์ไตรมาส” นอกจากนี้หมอลำมักจะนำวรรณกรรมนิทานมาเล่าให้ชาวบ้านฟังอีกด้วยที่เรียกว่า ลำพื้นหรือลำเรื่อง เป็นต้นการที่วรรณกรรมอีสานอยู่ในความสนใจของชาวบ้านเป็นอย่างมาก ดังนั้นจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่เราให้เราได้สร้างสรรค์วรรณกรรมนิทานจำนวนมาก แม้ว่าวรรณกรรมอีสานจะดำเนินเรื่องตามแบบ

^{๒๔} กองโบราณคดี กรมศิลปากร, **พื้นอีสาน**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๑), หน้า ๑๑๐ - ๑๑๓.

^{๒๕} อ่างแก้ว ประมวล พิมพ์เสน, **นิทานพื้นบ้านอีสาน ๑**, หน้า ๑๒ - ๑๕.

วรรณกรรมนิทาน คือมุ่งให้ความบันเทิงใจ สนุกสนานไปกับเนื้อเรื่อง แต่พิจารณาทางด้านสาระประโยชน์ทางจิตใจแล้ว พบว่ากวีผู้ประพันธ์ได้พยายามสอดแทรกจริยธรรม การสอนคติธรรมอยู่ในเนื้อเรื่องและอุปนิสัยของตัวละคร อันเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตตามแนวพุทธศาสนาและวรรณกรรมนิทานจำนวนมาก ที่ยกอ้างว่าเป็นชาติหนึ่งของพระพุทธเจ้า เช่น กล่าวว่ามีอยู่ในพระเจ้าสิบชาติ (ปัญญาสชาดก) บ้าง มีอยู่พระบาลีบ้าง ซึ่งตามความเป็นจริงส่วนใหญ่โคลงเรื่องเป็นวรรณกรรมนิทานพื้นบ้านนั่นเอง แต่ชาวอีสานโดยทั่วไปยอมรับว่าเป็น “ชาดก” ข้อสังเกตพบว่าวรรณกรรมอีสานจำนวนมาก มีโคลงเรื่องเหมือนกับวรรณกรรมภาคเหนือตั้งแต่สำนวนโวหาร ภาษาถิ่นและฉันทลักษณ์ถิ่นเท่านั้น แสดงให้เห็นว่าอาณาจักรล้านนาเชียงใหม่และล้านช้างหรือประชาคมลุ่มแม่น้ำโขง (รวมทั้งภาคอีสานด้วย) ในสมัยอดีตมีความสัมพันธ์กันใกล้ชิดทางด้านวัฒนธรรม โดยเฉพาะทางด้านวรรณกรรมและอักษรศาสตร์ (ตัวอักษร) วรรณกรรมนิทานที่สำคัญๆ และแพร่กระจายอย่างกว้างขวาง ได้แก่ จำปาสดัน (เนื้อเรื่องเดียวกับสี่ยอดกุมาร ที่เคยแพร่ภาพอยู่ในโทรทัศน์) นางผมหอม สินไซ (โครงเรื่องเดียวกับสังข์ศิลป์ชัย) ท้าวสีทน (โครงเรื่องเดียวกับพระสุธน-มโนราห์) ไก่แก้ว บัวสม บัวฮอง บัวเฮียว ปลาแดก ปลาสมอ กำพรว้าฝิ่นน้อย ลั่นทอง(โครงเรื่องเดียวกับสุวรรณชีวล้านคำวรรณกรรมของภาคเหนือ) พระลักษณพระราม (โครงเรื่องเดียวกับรามเกียรติ์ แต่มีส่วนย่อยที่แตกต่างกันอยู่จำนวนมาก โดยเฉพาะชื่อเมือง ชื่อตัวเอกมักจะออกเสียงเพี้ยนไปจากฉบับภาคกลาง) สุพรมโมกขา (โครงเรื่องเดียวกับ สุพรมโมกขาของภาคเหนือ) กาละเกด นางแตงอ่อน ขุนทิงขุนเทือง ท้าวผาแดงนางไอ่ ท้าวขูลู-นางอ้อ สุวรรณสังข์ (โครงเรื่องเดียวกับบทละครเรื่องสังข์ทอง) ท้าวคันธนามหรือท้าวคันทนาม ท้าวประจิต-นางอรพิมพ์ หรือแม่แต่เรื่อง จันทะหมุด ที่ผู้วิจัยกำลังศึกษาอยู่ เป็นต้น

๕. เนื้อหาสาระวรรณกรรมอีสานที่เป็นวรรณกรรมเบ็ดเตล็ด คือวรรณกรรมอีสานที่มีเนื้อหาที่ไม่อาจจะจัดกลุ่มในประเภทใดได้เพราะการสร้างสรรค์วรรณกรรมอีสานเหล่านี้ขึ้นมาด้วยมีจุดมุ่งหมายเฉพาะกิจ ส่วนใหญ่จะใช้ในพิธีกรรม เช่น^{๒๖}

๑. วรรณกรรมที่ใช้ในพิธีกรรมสุดขวน (บทสวดวิญ) เช่น

- บทสวดขวน (บทสวดวิญทั่วไป)
- บทสวดขวนอยู่กรรม (บทสวดวิญแม่ลูกอ่อนก่อนจะออกจากการอยู่ไฟ)
- บทสวดขวนเด็ก (บทสวดวิญเด็กเมื่อตกใจหรือเดินทางไกล)
- บทสวดขวนหลวง (บทสวดวิญเมื่อเจ็บไข้หรือป่วยหาสาเหตุไม่ได้)
- บทสวดขวนเฮือน (บทสวดวิญขึ้นบ้านใหม่)
- บทสวดขวนเกวียน (บทสวดวิญเกวียน)
- บทสวดขวนควาย (บทสวดวิญควายกล่าวถึงบุญคุณวัวควายที่ช่วยทำนา)

๒. วรรณกรรมที่ใช้ในพิธีกรรมขอฝน หรือการแห่บั้งไฟ ได้แก่ คำแข่งต่างก็ไม่มีารจดเป็นลายลักษณ์อักษร (มุขปาฐะ) เช่น

^{๒๖} ธวัช ปุณโณทก, วรรณกรรมอีสาน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๗), หน้า ๔-๒๐.

- คำแข็งบั้งไฟ (ส่วนใหญ่ร้องกลอนสดและกลอนที่จำสืบบ้าง กันมา กล่าวถึงเรื่องเพศสัมพันธ์บ้าง คำหยอกล้อหนุ่ม-สาวบ้าง คำล้อเลียนบ้าง ซึ่งทั้งหมดจะเน้นความสนุกสนานรื่นเริงเป็นที่ตั้ง)

- คำแข็งนางแมว (แห่นางแมว)

๓. วรรณกรรมที่ใช้เกี่ยวพาราสีระหว่างหนุ่มสาวที่เรียกว่า “ผญาเครือ, ผญาเย้ย” คือ คำพูดโต้ตอบหนุ่มสาวที่เกี่ยวกัน โดยโวหารสำนวนเชิงเปรียบเทียบบ้าง ยกสุภาษิตทองถิ่นมาอ้างอิงเพื่อฝากรักบ้าง

๔. นิทานที่เล่าเพื่อความสนุกสนานและตลกขบขัน

- นิทานพื้นบ้านต่างๆ (ส่วนใหญ่มีเป็นลายลักษณ์อักษรแล้วและนำมาเล่าสู่กันฟัง)
- นิทานขบขันเชิงปัญญา เช่น เรื่องเซียงเมี่ยง
- นิทานตลก เช่น นิทานโดงโตย
- นิทานขบขันเชิงหยาบโลน เช่น นิทานก้อม (นิทานสั้นๆ)

ซึ่งหากพิจารณาวรรณกรรมอีสาน เรื่อง จันทะหมุด ตามหลักเกณฑ์ที่ยึดเนื้อหาสาระเป็นหลักจะพบว่าเป็นวรรณกรรมอีสานที่เป็นนิทานนั่นเอง

๒.๒.๒ แบ่งตามลักษณะของการจัดบันทึกของวรรณกรรม

ในแบ่งตามหลักเกณฑ์นี้ก็จะสามารถแยกออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ^{๒๗}

๑. วรรณกรรมอีสานที่ไม่เป็นลายลักษณ์หรือแบบมุขปาฐะ เป็นวรรณกรรมที่บอกเล่าต่อๆ กันมาวรรณกรรมบางอย่างนั้น เป็นทั้งแบบมุขปาฐะและแบบลายลักษณ์ แล้วแต่ว่าจะปรากฏหลักฐาน ตัวอย่างเช่น

- นิทานก้อม เป็นนิทานพื้นบ้านสั้นๆ (ก้อม แปลว่า สั้น) มักจะเป็นนิทานตลกโปกฮา สองแง่ สองงาม หรือประเภทชิงไหวชิงพริบ เช่น เรื่องของพี่อ้าย (พี่เขย) กับน้ำสาว (น้องเมีย) พ่อเถ้า (พ่อตา) กับลูกเขย บักเซียงเมี่ยง หัวพ่อ (หลวงตา) กับจ้าว (เณร) น้อย เป็นต้น

- คำทวย หรือปริศนาคำทวย ซึ่งมีหลายลักษณะ เช่นคำทวยเกี่ยวกับมนุษย์ คำทวยเกี่ยวกับเครื่องมือทำมาหากิน คำทวยเกี่ยวกับพืช สัตว์ คำทวยเกี่ยวกับดินฟ้าอากาศ คำทวยเกี่ยวกับศาสนาและประเพณี เป็นต้น

- เพลงเด็ก เป็นเพลงพื้นบ้านไทยอีสานที่ร้องกันมาตั้งแต่โบราณ มีหลายประเภท เช่น เพลงกล่อมลูก เพลงปลอบเด็ก (แม่หรือผู้เลี้ยงจะขับร้อง เวลาอาบน้ำ ป้อนข้าวหรือเล่นกับเด็กๆ) เพลงประกอบการละเล่น (เด็กๆ จะขับร้องขณะเล่นกันเพื่อความสนุกสนาน)

- หมอลำ เป็นเพลงพื้นบ้านของชาวไทยอีสานที่สนุกสนานให้ความบันเทิงและเป็นที่ยนิยมนักมาก เนื่องจากมีลีลาการขับร้องที่สนุกสนานเร้าใจ สามารถประยุกต์เข้ากับดนตรีสากลได้อย่างลงตัว แต่ดั้งเดิมนั้นหมอลำจะขับร้องประกอบดนตรี คือ แคน พิณ และกลองเท่านั้น มีหลายประเภท

^{๒๗} กุสุม่า ชัยวินิตย์, ศาสนาชาวบ้านในวรรณกรรมนิทานพื้นบ้านอีสาน, ปรินญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทยคดีศึกษา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม ๒๕๓๑), หน้า ๒๘ - ๓๐.

ได้แก่ ลำหู่ ลำคู่ ลำชิงชู้ ลำกลอน ลำพันหรือลำเรื่อง ลำผีฟ้า ถ้าแบ่ง ตามทำนองลำหรือ "ลาย" อาจแบ่งเป็น ลำทางสั้น ลำทางยาวหรือลำล่อง ลำเต้ย ลำภูไท ลำตังหวาย ลำเพลิน ลำเวียง ลำชิง เป็นต้น คำประพันธ์ที่นำมาขับร้องหมอลำเป็นประเภท "กลอน" ถ้าเป็นกลอนลำสั้นๆ จดจำขับร้องต่อๆ กันมา ก็เป็นประเภทมุขปาฐะ ถ้ากลอนลำเป็นเรื่องยาวๆ เขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เช่นกลอนลำเรื่องสังข์สินชัย ก็ถือว่าเป็นวรรณกรรมประเภทลายลักษณ์

- เชิงหรือลำเชิงเป็นการขับร้องอย่างหนึ่งมีลักษณะพิเศษคือมีคนหนึ่งเป็นคนขับร้องนำ มีลูกคู่อย่างน้อยหนึ่งคนขับร้องซ้ำประโยคเดียวกันไปเรื่อยๆ ที่นิยมขับร้องกัน ได้แก่ เชิงบังไฟ เชิงนางแมว เชิงนางดั่ง เป็นต้น คำประพันธ์ที่นำมาเชิงโดยมากเป็นประเภท "กาพย์"

- คำสอยเป็นลีลาการใช้ภาษาอย่างมีศิลปะอย่างหนึ่งของชาวไทยอีสาน คำสอยเป็นบทพูดให้คล้องจองกันสั้นๆ มักพูดสอดแทรกขึ้นขณะมีการแสดงหมอลำ เพื่อสร้างบรรยากาศที่สนุกสนานยิ่งขึ้น มักจะขึ้นต้นด้วยคำว่า "สอย สอย ..." ลงท้ายด้วยคำว่า "...จึงชี้กะว่าสอย" คำสอยมักจะมีลักษณะสองแง่สองง่าม ล้อเลียน ตลกโปกฮา บางทีอาจถึงขนาดลามกหยาบโลน แต่ในมิตินั้นชาวไทยอีสานถือว่าเป็นที่ยอมรับได้

๒.๒ วรรณกรรมที่เป็นลายลักษณ์หรือบทประพันธ์ ซึ่งสามารถแบ่งตามลักษณะการประพันธ์นี้ออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ^{๒๘}

๑) ร้อยแก้ว คือ วรรณกรรมที่ไม่กำหนดบังคับคำหรือฉันทลักษณ์ เป็นความเรียงทั่วไป การเขียนในลักษณะนี้ยังแบ่งย่อยออกเป็น

๑.๑) บันเทิงคดี (Fiction) คือ วรรณกรรมที่มุ่งให้ความเพลิดเพลินแก่ผู้อ่านเป็นประการสำคัญ และให้ข้อคิด คตินิยม หรือ สอนใจ แก่ผู้อ่านเป็นวัตถุประสงค์รอง เพราะฉะนั้นบันเทิงคดีจึงเป็นวรรณกรรมที่ผู้ประพันธ์มีจุดประสงค์ที่ให้ความเพลิดเพลิน แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่าบันเทิงคดีเป็นวรรณกรรมที่ไร้สาระ บันเทิงคดีอาจมีสาระในด้านปรัชญา ด้านความเข้าใจการเมือง หรือประวัติศาสตร์ดีกว่าหนังสือสารคดีบางเรื่องก็ได้ วรรณกรรม ประเภทนี้ผู้ประพันธ์มุ่งหมายให้ความบันเทิง ต้องกระเทาะอารมณ์ผู้อ่าน มิใช่สำหรับให้ผู้อ่านได้ความรู้หรือความคิดเห็น บันเทิงคดีสามารถจำแนกย่อยได้ดังนี้

๑.๑.๑) นวนิยาย (Novel) คือ การเขียนผูกเรื่องราวของชีวิตอันมีพฤติกรรมร่วมกัน มีความสัมพันธ์กัน ในลักษณะจำลองสภาพชีวิตของสังคมส่วนหนึ่งส่วนใด โดยมีความมุ่งหมายให้ความบันเทิงใจแก่ผู้อ่าน คือให้ผู้อ่านเกิดสะท้อนอารมณ์ไปกับเนื้อเรื่องอย่างมีศิลปะ

๑.๑.๒) เรื่องสั้น (Short Story) คือ การเขียนเรื่องจำลองสภาพชีวิตในช่วงสั้น คือมุมหนึ่งของชีวิต หรือเหตุการณ์หนึ่ง หรือช่วงระยะหนึ่งของชีวิต เพื่อให้เกิดอารมณ์สะท้อนใจผู้อ่าน

^{๒๘} อ้างแล้ว กุสมา ชัยวินิตย์, ศาสนาชาวบ้านในวรรณกรรมนิทานพื้นบ้านอีสาน, ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทยคดีศึกษา, หน้า ๒๘ - ๓๐.

หรือ นิยามอีกอย่างหนึ่ง ว่า เรื่องสั้น คือ วิกฤตการณ์ชุดหนึ่ง มีความสัมพันธ์สืบเนื่องกัน และนำไปสู่จุดยอดหนึ่ง (Climax)

๑.๑.๓) บทละคร (Drama) คือการเขียนที่ใช้ประกอบการแสดงเพื่อให้เกิดความบันเทิง เช่น บทละครวิทยุ บทละครพูด และบทละครโทรทัศน์ เป็นต้น

๑.๒) สารคดี (Non-Fiction) คือ วรรณกรรมที่มุ่งให้ความรู้หรือความคิด เป็นคุณประโยชน์สำคัญ อาจจะเขียนเชิงอธิบายเชิงวิจารณ์ เชิงพรรณนาสั่งสอน โดยอธิบายเรื่องใดเรื่องหนึ่ง อย่างมีระบบมีศิลปะในการถ่ายทอดความรู้ เพื่อมุ่งตอบสนองความอยากรู้อยากเห็นให้แก่ผู้อ่าน และก่อให้เกิดคุณค่าทางปัญญาแก่ผู้อ่าน ซึ่งสามารถแบ่งย่อยได้อีกดังนี้

๑.๒.๑) ความเรียง (Essay) คือ การถ่ายทอดความรู้ อาจจะได้มาจากการประสบหรือตำราวิชาการ มาเป็นถ้อยความตามลำดับขั้นตอนเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจตามความรู้ ความคิดที่ผู้เขียนเสนอมา บางครั้งมีผู้เรียกว่า "สารคดีวิชาการ"

๑.๒.๒) บทความ (Article) คือความคิดเห็นของผู้เขียนต่อเรื่องราวที่ประสบมาหรือต่อข้อเขียนของผู้อื่น หรือต่อเหตุการณ์อย่างหนึ่งอย่างใด ในการเขียนบทความผู้เขียนมุ่งที่จะบอกถึงความเห็น ความรู้สึกนึกคิดมากกว่าที่จะถ่ายทอดความรู้เหมือนความเรียง

๑.๒.๓) สารคดีท่องเที่ยว (Travelogue) คือ การบันทึกการท่องเที่ยวและเรื่องราวต่าง ๆ ที่ประสบพบเห็นขณะที่ท่องเที่ยวไป โดยมุ่งที่จะให้ความรู้แก่ผู้อ่านและให้ความเพลิดเพลินด้วย

๑.๒.๔) สารคดีชีวประวัติ (Biography) คือ การบันทึกพฤติกรรมต่าง ๆ ของบุคคลิกภาพหนึ่งมุ่งที่จะให้เห็นสภาพชีวิตประสบการณ์ของบุคคลิกภาพนั้นทุกแง่มุม แต่ไม่ใช่ประวัติศาสตร์ และนิยาย

๑.๒.๕) อนุทิน (Diary) คือการบันทึกประจำวันที่เกิดขึ้นแก่ตนเอง จะเป็นการบันทึกความรู้สึกนึกคิดของตนเองในประจำวัน หรืออาจจะบันทึกประสบการณ์ในชีวิตประจำวัน หรือบันทึกเหตุการณ์ในชีวิตประจำวัน โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเตือนความจำ

๑.๒.๖) จดหมายเหตุ (Archive) คือ การบันทึกเหตุการณ์สำคัญ ๆ ของทางราชการ หรือบันทึกเหตุการณ์สำคัญ ๆ ของสถาบัน หน่วยงานหรือตระกูล โดยมีความมุ่งหมายเพื่อเก็บไว้เป็นหลักฐานเชิงประวัติเหตุการณ์ของชาติ หรือของสถาบัน หรือหน่วยงานราชการ หรือของตระกูล

๒. วรรณกรรมร้อยกรอง คือวรรณกรรมที่การเขียนมีการบังคับรูปแบบด้วยฉันทลักษณ์ต่างๆ เช่น บังคับคณะ บังคับคำ และแบบแผนการส่งสัมผัสต่าง ๆ บางครั้งเรียกงานเขียนประเภทนี้ว่า กวีนิพนธ์ หรือ คำประพันธ์ เช่น โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ร่าย ลิลิต เป็นต้น นอกจากนี้วรรณกรรมร้อยกรองยังแบ่งเป็นชนิดย่อย ๆ ดังนี้

๒.๑) วรรณกรรมประเภทบรรยาย (Narrative) คือ วรรณกรรมร้อยกรองที่มีโครงเรื่องตัวละคร และเหตุการณ์ต่าง ๆ ผูกเป็นเรื่องราวต่อเนื่องกันไป เช่นขุนช้างขุนแผน พระอภัยมณี อิเหนา

เป็นต้น

๒.๒) วรรณกรรมประเภทพรรณนา หรือ รำพึงรำพัน (Descriptive or Lyrical) มักเป็นบทร้อยกรองที่ผู้แต่งมุ่งแสดงอารมณ์ส่วนตัวอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่มีโครงเรื่อง เช่น นิราศ และเพลงยาว เป็นต้น

๒.๓) วรรณกรรมประเภทบทละคร (Dramatic) เป็นบทร้อยกรองสำหรับการอ่านและใช้เป็นบทสำหรับการแสดงด้วย เช่น บทพากย์โขน บทละครร้อง บทละครรำ เป็นต้นนั่นเอง

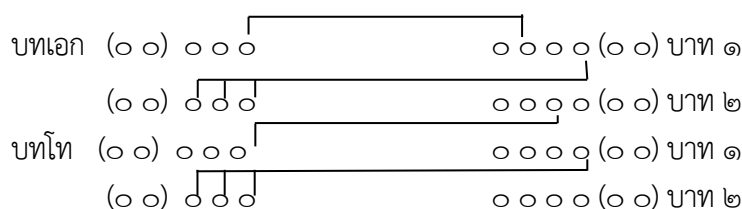
ซึ่งวรรณกรรมอีสานส่วนมากจะเป็นวรรณกรรมประเภทร้อยกรองเป็นหลักด้วยเหตุผลทางวัฒนธรรมจารีตประเพณี และค่านิยมของชาวอีสาน ที่สุนทรียะในร้อยกรองที่มีความสัมผัสในสระภาษามีทำนองที่สละสลวยเพื่อช่วยในการจดจำที่ง่าย เหมาะแก่การลำร้อง ดังนั้นวรรณกรรมอีสานจึงนิยมการประพันธ์ที่มีฉันทลักษณ์อยู่ด้วยกัน ๓ แบบหลักๆ คือ

(๑) โคลงสาร เป็นฉันทลักษณ์ใช้ประพันธ์วรรณกรรมนิทาน วรรณกรรมพุทธศาสนา ฉะนั้นปรากฏว่าวรรณกรรมสำคัญๆ จึงประพันธ์ด้วยโคลงสารเป็นส่วนใหญ่ เช่นสังข์ศิลป์ชัย จำปาสีด้น ท้าวสีหนมโนราห์ การะเกด นางแตงอ่อน นางผมหอม ไก่แก้ว กำพรว้าผีน้อย ฯลฯ

(๑.๑) คณะของโคลงสาร บทหนึ่งมี ๒ บาท บาทหนึ่งมี ๗ คำ (บางครั้งแบ่งเป็น ๒ วรรค วรรคหน้า ๓ คำ วรรคหลัง ๔ คำ) ในการนี้ยังอาจจะมีคำสร้อยเพิ่มได้อีก ๒ ถึง ๔ คำ หน้าวรรคและหลังวรรค ผู้อ่าน-ผู้ขับ ต้องเอื้อนเสียงให้ตกสัมผัสซึ่งเป็นลักษณะเด่นอย่างหนึ่งของฉันทลักษณ์พื้นบ้าน

(๑.๒) เอกโท โคลงสารนี้กำหนดเสียงเอก-โท แต่กระนั้นก็ตามไม่ได้เคร่งครัดเหมือนโคลงภาคกลางในปัจจุบัน (โปรดสังเกตโคลงโบราณสมัยอยุธยา จะพบว่าไม่เคร่งครัดเช่นเดียวกัน) อีกประการหนึ่ง ระดับเสียงวรรณยุกต์ของภาษาถิ่นอีสานต่างไปจากระดับเสียงวรรณยุกต์ของภาคกลาง ฉะนั้นการใช้ตัวอักษรภาคกลางเขียนคำอีสาน จึงมีปัญหาเรื่องระดับเสียงวรรณยุกต์อยู่บ้าง แต่เมื่อฟังเสียงอ่านจะพบว่า ผู้อ่านออกเสียงได้ตรงตามเสียงเอก-โท

(๑.๓) สัมผัส ในภาษาถิ่นอีสานเรียกว่า “คำพืด” หรือ “คำก่าย” โคลงสารนิยมสัมผัสทั้งสระและอักษร โดยกำหนดสัมผัสตามแผนผังดังนี้

ยกตัวอย่างโคลงสารจากเรื่องสังข์ศิลป์ชัย ตอนชมดง (สังเกตการสัมผัสสระ และหลักวิธีการแต่ง)^{๒๙}

หลังเห็น ไม่น่าล้า

เลี่ยนฮ่อมเขาสอม

ภูธรลัด

เลียบพะนองน่านอง

^{๒๙} ปรีชา พิณทอง, สังข์ศิลป์ชัย พิมพ์เป็นอนุสรณ์เมืองอุบลราชธานี ๒๐๐ ปี, (อุบลราชธานี : โรงพิมพ์ศิริธรรม ๒๕๒๔) หน้า ๖๔.

	เห็นผากว้าง	เขาคำคล้ายคำ
ดอยนั้น	อินทร์แต่งตั้ง	เขาเอื้องฮุ่งเอื้อง
	เล็งภาคพื้น	เป็นร่มเรีงมัย
	พระลานเพียงงาม	ดั่งลานเลียนล้ำ
	ทุกประดาถ้วน	สุวรรณทีทุกที่
	ภูวนาถเจ้า	ใจสะลั่งฮุ่งหลัง
	เยื้อนยากท้าว	ทั้งแรงโรยแรง
	เดินดอยหลวง	กว่าไกลฤาใกล้
	เลยเขี้ยวขึ้น	เขางอนเมืองอน
	คิดแม่ป่า	ปูนให้ฮ้ำไฮ
	หลังดอกไม้	ก้านก่องอินทร์กรอง
บาก็	ยินดีผาย	ล่องซอนชมซ้อน
	สะเงาใจเจ้า	เดินเดียวดั้นเดียว
	ข้ามขอบด้าว	ไปหน้าหนาวหนา

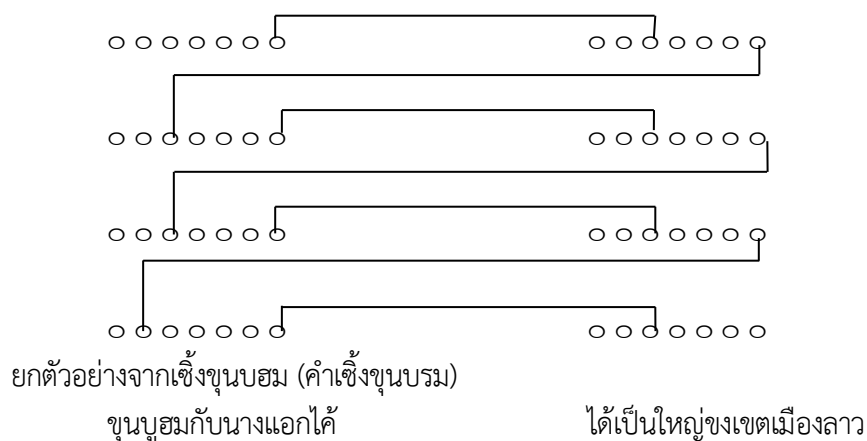
ข้อสังเกต ความไพเราะนั้นเน้นการสัมผัสอักษรมากกว่าสัมผัสสระ ฉะนั้น ในตัวอย่างข้างต้นนี้เป็นตอนนี้นิยมกันมาก เพราะมีการสัมผัสอักษรและล้อคำเล่นคำ หมอลำมักจะนำสินไซตอนชมดงนี้ มาลำกันอยู่เสมอๆ และตัว ร. ภาษาถิ่นอีสานจะออกเสียงเป็น ฮ

(๒) กาพย์ กาพย์อีสานมีลักษณะต่างไปจากกาพย์ของภาคกลางมาก โดยทั่วไปมีลักษณะเหมือนร้อยโบราณในสุภาชิตพระร่วง กล่าวคือคำสุดท้ายของวรรคส่งสัมผัสกับคำที่ ๑ - ๔ ในวรรคต่อไป อาจจะสัมผัสกับคำที่ ๕, ๖ กาพย์อีสานบทหนึ่งไม่จำกัดจำนวนวรรค เรียกตามภาษาถิ่นอีสานว่า "กาบ"

(๒.๑) คณะ ไม่กำหนดจำนวนวรรคที่แน่นอนว่า บทหนึ่งมีกี่บาท กำหนดโดยเนื้อความว่าจบตอนๆ หนึ่ง โดยทั่วไปบทหนึ่งจะมี ๗ คำ (อ่านแบ่งเป็น ๒ ตอน) ไม่นิยมคำสร้อย

(๒.๒) เอก-โท ไม่กำหนด

(๒.๓) สัมผัส นิยมสัมผัสสระคำท้ายของบทแรกจะสัมผัสกับคำในวรรคต่อไป (คำที่ ๑-๖) เป็นเช่นนี้จนกว่าจะจบบท

เป็นนิทานสืบมาแต่ก่อน
ตั้งปฐมลงเอากำเนิด
ขุนบุญมกับนางแอไค้

เว้าแต่บ่อนปางขุนบุญม
ลงมาเกิดในถิ่นชมพู
ได้เป็นใหญ่เขตเมืองลาว

ข้อสังเกต ไม่ค่อยพบวรรณกรรมอีสานเนื้อเรื่องยาวๆ ที่ประพันธ์เป็นกาพย์ เช่น กาพย์ปู่สอนหลาน อินทนิลสอนลูก และสมาสงสาร คำเชิงทั่วไป จะแต่งกาพย์ เช่น เชิงบังไฟ เชิงขุนบุญม กาพย์เชิงพระมุนี ฯลฯ

(๓) **ร่าย (ฮ่าย)** ร่ายในภาคอีสานนั้นเหมือนกับร่ายยาว นิยมใช้ประพันธ์วรรณกรรมพุทธศาสนา คือ แปลภาษาบาลีเป็นภาษาถิ่นอีสานและสัมผัสกันแบบร่ายยาว ฉะนั้นชาดกต่างๆ จึงมักประพันธ์เป็นร่ายยาวที่เรียกกันว่า บาลีร่าย เช่น พระเจ้าสิบชาติ (ทศชาติชาดก) มหาชาติ หรือลำพระเวส (มหาเวสสันดรชาดก) ร่ายอีสานนั้นเหมือนกับร่ายยาวภาคกลาง เห็นได้โดยทั่วไป ดังตัวอย่างที่ผู้วิจัยได้เลือกมาในตอนหนึ่งในลำพระเวสอีสาน **กัณฑ์มัทรี** ตอนพระเวสสันดรตัดพ้อนางมัทรี เมื่อเห็นว่าพระนางคร่ำครวญถึงพระกุมารทั้งสอง แทนที่พระองค์จะปลอบโยน แต่กลับพิโรธว่านางมัทรีเห็นพระองค์ตกยากต้อยต่ำ ไม่เกรงใจดูแลน เนื้อความตอนต่อไปนี้ไม่เพียงแต่มีโวหารไพเราะกินใจเท่านั้น ยังแสดงให้เห็นความเป็นอัจฉริยะ ของกวีพื้นบ้านอีสานอีกด้วย ดังนี้^{๓๐}

มัทรี ดูรำนองมัทรี ภูจักรู้ใจนางก็ยิ่งยาก ภูเห็นหลากหลายประการ
ในหิมพานต์แหล่งหล้า เทียรย่อมมีพราหมณา หมูร์สสีและพรานป่าคนร้ายทิพยาธ
ควาโคจรในป่าไม้ เข้าใกล้แล้วกล่าวตอแย มือควาบายแรงเสื่อ เข้าแนบเนื้อเน่งนอนดอม
พระจอมธรรมก็บ่มีรู้ นางไปหลืนชูไผ่ก็บ่มีเห็น ตาเว็นหลวงตกต่ำ นางเขี้ยวคำเข้ามา
พันเวลาล่วงประมาท ขาดิว่าผู้หญิงทั้งหลายนี้ อันมีผิวก็ดีแลหาผิวบ่ได้ ก็มาปะลูกไว้ภายหลัง
ดังราชมัทรีนี้กับฮ่อนมี ในโลกนี้แท้ดีหลีฯ

ซึ่งเมื่อศึกษาวิเคราะห์จากลักษณะบทกลอนทั้ง ๓ รูปแบบแล้ว คือโคลงสาร กาพย์ ร่าย (ฮ่าย) โดยนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบในวรรณกรรมอีสาน เรื่อง จันทะหมุด แล้วพบว่ามี การแต่งเป็นโคลงสาร หรือแบบกลอนลำอีสานนั้นเองซึ่งมีลักษณะดังปรากฏในวรรณกรรมดังนี้

๑. คณะของโคลงสารในวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะหมุดนี้ประกอบด้วยบทหนึ่งมี ๒ บาท บาทหนึ่งมี ๗ คำ (บางครั้งแบ่งเป็น ๒ วรรค วรรคหน้า ๓ คำ วรรคหลัง ๔ คำ) ในการนี้ยังอาจจะมีคำเสริมและคำสร้อยเพิ่มได้อีก ๒-๔ คำ ทั้งวรรคหน้าและวรรคหลัง ซึ่งคำเสริมนั้นเป็นสิ่งที่นิยมเสริมเข้าข้างหน้าวรรคเพื่อให้ความหมายชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น โอนอ บัดนี้ เมื่อนั้น เทื่อนี้ ปานนี้ บางพ่อง เป็นต้น ดังตัวอย่างที่ปรากฏในวรรณกรรม เช่น

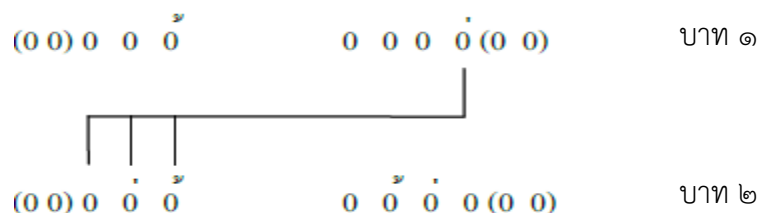
บัดนี้	ราชาเจ้า	จอมห้วยมราช	กายพ้น
การเจ้า	มีหมื่นชั้น	เถิงฮ้อนฮอดเฮา	ย่าเฮย
ข่อยจัก	คะละนาคุณ	คราวหลังหลายชาติ	ย่าเฮย
เพิ่นจัก	จำเข้าถ้ำ	ฮู้แท้กับขืน	ย่าเฮย

^{๓๐} พระเทพวิริยาภรณ์, มหาเวสสันดรชาดก, (ในงานมุขิตาสักการะพระราชปรีดีสุทธร, (มปป.) ๒๕๕๐), หน้า ๖๒.

ตัวอย่างที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องจันทะมุต

เมื่อนั้น	พระยาหลวงเจ้า	เห็นนายเถ่าย่า
พระยาก็คิดว่า	นายยาเจ้า	ขอเข้าดังหลัง ^{๓๕}
ท้าว	สุขอยู่สร้าง	เสวยราชย์ตามครอง
เขาก็	น่านองมา	ส่วยบาบุญกว้าง ^{๓๖}

ส่วนในบทโขนนั้นในวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะมุตนั้นมีโครงสร้างดังนี้ คือ

ตัวอย่างที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะมุต

แต่นั้น	คับคาค้าย	เถิงแถแล้วฮุ่ง
	แสงฟุ้งพุ้น	พะโยงฟ้าส่องใส ^{๓๗}
สาวก็	เพียขาขึ้น	เมื่อเฮือนเถิงบ่อน
สาวก็	นอนอยู่อ้อม	บาท้าวอยู่เวียน
ท้าว	อยู่สนุกหลั่น	กามคุณเท่าฮุ่ง
เถิงเมื่อ	แสงฟุ้งพุ้น	บาท้าวจึงลา ^{๓๘}

ส่วนสัมผัสในในวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะมุตนี้ มีส่วนสัมผัสใน ๒ ลักษณะคือ สัมผัสอักษรและสัมผัสสระ คือ

^{๓๕} ไบลานที่ ๔๓ หน้า ๑ - ๒.

^{๓๖} ไบลานที่ ๕๖ หน้า ๑ - ๒.

^{๓๗} ไบลานที่ ๑๙ หน้า ๑.

^{๓๘} ไบลานที่ ๓๕ หน้า ๒.

๑. สัมผัสอักษร คือ การเอาพยัญชนะตัวเดียวกันหรือพยัญชนะที่มีเสียงคู่กันซึ่งเรียกว่า อักษรคู่ เช่น ขค ถท สข ผพ ฝฟ หส และ หล ล หว ว หย ย มาสัมผัสกัน ดังตัวอย่างที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะหมุดตอนหนึ่งว่า

เมื่อเถิงห้อง	เอือนตน <u>เนา</u> นั้น
เมีย <u>แต่งตั้ง</u>	ภาชี <u>ข้าว</u> สู่ผู้ ^{๓๙}
เขาว่า ยังหอมแท้	หัวเมือง <u>เท่า</u> ทั่ว พระเฮย
ก็หาก หอม <u>ทั่วเท่า</u>	เมืองกว้างชุกคน เจ้าเฮย ^{๔๐}

๒. สัมผัสสระ คือ คำหรือพยางค์ที่ผสมสระเดียวกันเรียงกันอยู่ตั้งแต่ ๒ พยางค์ หรือ ๒ คำขึ้นไป ในวรรคเดียวกัน ดังตัวอย่างที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะหมุด ในตอนหนึ่งว่า

แต่นั้น ปักป้อมอิน	คำ <u>สาว</u> กล่าว
มันบ่ <u>ช้า</u>	พา <u>ทั่ว</u> ด้าวคืน ^{๔๑}
ฝูงหมู่ นกฮอกเต็น	มูมเปาเทียนกิน
เขาก็ แจ <u>แจ</u> ฮ้อง	ฟัง <u>คน</u> นาก <u>ป่า</u> พุ่นเยอ ^{๔๒}

๓. เอกโท โคลงนี้มีกำหนด เอก-โท แต่กระนั้นก็ตามไม่ได้เคร่งครัดเสมือนโคลงภาคกลางในปัจจุบัน กลอนบทเอกและบทโทมีลักษณะที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะหมุด ดังนี้

๓.๑ กลอนบทเอก หมายถึง กลอนที่มีการกำหนดรูปวรรณยุกต์เอกกำกับอยู่ ๓ ตำแหน่ง คือ คำที่ ๒ ที่ ๕ ในบาทแรก และคำที่ ๔ ในบาทที่ ๒ ซึ่งอาจใช้คำตายแทนได้ และมีรูปวรรณยุกต์โทกำกับอยู่ ๒ ตำแหน่ง คือ คำที่ ๓ ของบาทแรก และคำสุดท้ายของที่ ๒ ดังแผนผังและตัวอย่างต่อไปนี้

แผนผังโคลงสาร บทเอก

คำเสริม	คำสร้อย
(๐ ๐-๐ ๐) ๐ ๐ ๐	๐ ๐ ๐ ๐ (๐ ๐-๐ ๐)
(๐ ๐-๐ ๐) ๐ ๐ ๐	๐ ๐ ๐ ๐ (๐ ๐-๐ ๐)

ตัวอย่างที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะหมุด

^{๓๙} ใบลานที่ ๔ หน้า ๑.

^{๔๐} ใบลานที่ ๖ หน้า ๑ - ๒.

^{๔๑} ใบลานที่ ๒๙ หน้า ๑.

^{๔๒} ใบลานที่ ๓๙ หน้า ๑.

ข้อยเฒ่า	ทูลบาทพื้น	ขอเพ็งชีวิต
	ขอทานสุข	เพ็งบุญจอมเจ้า
	ค้อมว่าแล้ว	ท้าวเล่าเลยไป
	เถิงในเมือง	ช่วงสามฮามน้อย ^{๔๓}

๓.๒ กลอนบทโท หมายถึงกลอนที่มีการกำหนดรูปวรรณยุกต์โทกับ ๓ ตำแหน่ง คือ คำที่ ๓ ของบาทแรก และคำที่ ๓ และ ๕ ของบาทที่ ๒ และมีรูปวรรณยุกต์เอกกำกับ ๓ ตำแหน่ง คือ คำที่ ๗ และคำที่ ๒ และ ๖ ของบาทที่ ๒ ซึ่งสามารถใช้คำตายแทนวรรณยุกต์เอกได้ตั้งแต่แผนผังและตัวอย่างปรากฏในวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะหมุด ต่อไปนี้

แผนผังโคลงสาร บทโท

คำเสริม	คำสร้อย
(0 0-0 0) 0 0 0	0 0 0 0 (0 0-0 0)
(0 0-0 0) 0 0 0	0 0 0 0 (0 0-0 0)

ตัวอย่างปรากฏในวรรณกรรมอีสาน เรื่องจันทะหมุด

	โอนอ เขา	ตือกเอ็น	นำหลังบ่าบ่าว
	ผู้เผ่าหน้า	บาท้าวบ่เหลียว ^{๔๔}	
เขาก็	ก็แต่งแล้ว	ยอภาซตั้งฟ้าง	
	สีแจ่มเจ้า	บาท้าวพราแลง	
	กินแลงแล้ว	ถอยพาลาเล็ก	
เขาก็	ดาแต่งห้าง	ดาตั้งแต่นอน	
	लगคนเว้า	หาสาวชมชื่น	
	บางพ่องเว้า	หาแก้วมิ่งเมีย	
	คับคาค้าย	กายแถเถิงฮุ่ง	
	แสงฟุ้งพัน	ควงฟ้าฮุ่งจวน	
	ทั้งหลายพร้อม	เดินกันลูกตื่น	
	น้ำส่วยหน้า	ดีแล้วแต่งง่าย	
	ทั้งหลายพร้อม	พางานเฮียงพ่าย	
	ดาแต่งห้าง	ดาตั้งแต่งกระโดง ^{๔๕}	

^{๔๓} ใบลานที่ ๓๔ หน้า ๑.

^{๔๔} ใบลานที่ ๔๕ หน้า ๒.

^{๔๕} ใบลานที่ ๔๕ หน้า ๒.

สรุป จากการวิเคราะห์ถึงลักษณะคำประพันธ์ประเภทโคลงสารที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุด พบว่า การใช้วรรณยุกต์ไม่เป็นไปตามผังที่กำหนดไว้ทั้งหมด จำนวนคำอาจจะมีมากกว่าหรือน้อยกว่าแผนผังที่กำหนดไว้ ลักษณะการแต่งคำประพันธ์ ก็ไม่เป็นไปตามแผนผังที่กำหนดไว้เช่นกัน ซึ่งอาจขึ้นต้นด้วยบทโทด้วยบทเอก หรือบทเอกตามด้วยบทโทก็ได้ แต่ส่วนใหญ่ก็มักนิยมแต่งเป็นบทโทมากกว่าบทเอก และใช้บทโทติด ๆ กันหลาย ๆ บท จึงสลับด้วยบทเอกบ้าง การเปลี่ยนตอนมักใช้บทโทเป็นหลัก โดยใช้คำว่า “บัดนี้” “เมื่อนั้น” “แต่นั้น” เป็นต้น เป็นคำเริ่มต้นในการเปลี่ยนตอน เป็นเช่นนี้ตลอดไปจนจบเรื่อง

๒.๓ จุดมุ่งหมายในการแต่งวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุด

จุดมุ่งหมายในการแต่งวรรณกรรมอีสานนั้นโดยปกติหรือธรรมชาติของวรรณกรรมเน้นในเรื่องของความเพลิดเพลินบันเทิงใจ ซึ่งจากการค้นคว้าพบว่าวรรณกรรมอีสานในบางเรื่องยังมีจุดประสงค์คือการมุ่งสอนประชาชนในด้านจริยธรรม ความประพฤติตลอดถึงการดำเนินชีวิตในสังคม ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์เดียวกับการสอนศีลธรรมนั่นเอง แตกต่างเฉพาะในภาคอีสานนั้น กวีมีกุศโลบายที่ดี ได้นำคำสอนเหล่านั้นมาร้อยกรอง เพื่อให้กะทัดรัด สะดวกต่อการจดจำหรือผูกเป็นเรื่องราวไป วรรณกรรมอีสานเหล่านี้บางครั้งพระสงฆ์ก็นำมาเทศน์บ้างเพราะมีผลทางจิตใจหรือบางครั้งก็นำไปอ่านในงานชุมนุม เป็นต้น

อย่างที่ทราบแล้วว่าวัตถุประสงค์ทั่วไปของวรรณกรรมอีสานมักแฝงภาษิตคำสอนปะปนอยู่ในวรรณกรรมเหล่านี้จึงทำให้เกิดอยู่ในความทรงจำของชาวอีสาน และผู้สูงอายุเกือบทุกคนว่าวรรณกรรมอีสานเรื่องนี้มีอะไรบ้างเพราะเป็นที่จดจำได้ง่าย และนอกจากนี้ในภาคอีสานหมอลำมักจะหยิบยกเอามาลำสลับกันไปกับลำเรื่องอื่นๆ โดยเฉพาะเมื่อมีเหตุการณ์ของการลำเรื่องพื้นนาๆ เข้าผู้ฟังไม่ค่อยสนใจ หมอลำก็จะเปลี่ยนเป็นลำผญาบ้าง ลำจ้อยบ้าง (หมอลำกลอนลำตามกัน) ลักษณะเช่นนี้ จึงทำให้ชาวอีสานมีความใกล้ชิดกับวรรณกรรมอีสานมากยิ่งขึ้นพิเศษ

ดังนั้น วรรณกรรมอีสานจึงถือเป็นดั่งแสงประทีปที่ส่องแสงสว่างให้ชาวอีสานตลอดมา เพราะมีคุณค่าในฐานะสื่อคำสอนในเชิงศีลธรรมที่อยู่ใกล้ตัวมนุษย์มากที่สุดอย่างเช่นอย่าทำชั่ว ให้พากันทำดี อย่าเบียดเบียนตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อน และยังมีลักษณะเป็นแนวทางในเชิงห้ามปรามเอาไว้ ชาวอีสานทราบดีในคำว่า “ชะล่า” หมายถึงสิ่งอันเป็นอัปมงคล ทำมาหากินไม่เจริญรุ่งเรืองหรือเป็นไปในลักษณะที่ไม่เหมาะสมกับเพศหรือวัยของคนนั้นผู้เฒ่าผู้แก่ก็จะสั่งห้ามเอาไว้ว่ามันชะล่านะอย่าทำนะลูกหลานมันชวง (คือเป็นเสนียด จัญไร ฉิบหาย) ดังนั้นจึงทำให้วรรณกรรมอีสานยังได้รับความนิยมตลอดมา และด้วยอิทธิพลของวรรณกรรมอีสานนี้ทำให้ชาวบ้านได้มีโอกาสในการซึมซับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไม่มากนักน้อยไปด้วยทำให้ชาวบ้านมีความเชื่อในคำสอนในวรรณกรรมเหล่านี้ดังกฎหมายของบ้านเมืองเกิดขึ้น จึงปรากฏสังคมในชนบทของอีสานนั้นอยู่กันอย่างสงบสันติสุข มีการแบบพึ่งพาช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีกิจนัยอาสาอย่างแท้จริง และด้วยอิทธิพลในด้านคำสอนที่ปรากฏในเนื้อหาวรรณกรรมอีสานนี้จึงไม่ค่อยเห็นผู้ใดทำผิดจารีตประเพณีเลย เพราะเกรงจะผิดผีบ้าง มันชะล่าบ้าง มันจะชวงบ้าง ซึ่งปรากฏการณ์นี้ล้วนมาจากวรรณกรรมอีสานด้วยส่วนหนึ่งและจารีตประเพณีส่วนหนึ่งที่สนับสนุนส่งเสริมผลักดันให้คนอีสานมีจิตน้ำใจมีน้ำอดน้ำทนต่อเพื่อนบ้านและเพื่อนร่วมประเทศเสมอมาไม่เคยทำให้คนอื่นเดือดร้อนก่อนเลย นอกจากนี้ในวรรณกรรมอีสานยัง

ต่อทุกขเวทนาความเจ็บปวดรวดร้าวที่เกิดจากอันตราย หรือแม้แต่เกิดจากโรคภัยไข้เจ็บ และอดทนต่อความเจ็บใจที่เกิดจากการใส่ร้าย คำหยาบคาย ข้อกล่าวหา การตำหนินินทาจากบุคคลอื่น^{๔๘} ผู้แต่งได้แสดงถึงความอดทนของจันทะหมด ในตอนที่อาสาเพื่อจะลงไปในรูเพื่อเสาะหานางหอม อดทนต่อความยากลำบากเพราะอยู่ในเมืองที่ตนไม่เคยรู้จัก มองไปทางใดก็มีแต่ป่าเขาไม่มีผู้คน และในตอนที่ต้องประสบความพลัดพราก กวีได้พรรณนาถึงทุกขเวทนาทางใจที่จันทะหมดได้รับ โดยคิดว่าตนคงต้องตายอยู่กลางป่าเพียงลำพัง เดินร้องให้ร่ำหานางเกษไกรสรทางใดก็ไม่พบ ดังข้อความดังต่อไปนี้

บัดนี้	จกกล่าวถึง	จันทะหมด	
	ท้าวค้ำอยู่	ในไพรก่อนแล้ว	
โอนอบาก	โทเรลัด	ให้หานางแก้ว	
	บากราญให้	ไปมาฮ้องฮ้ำ	
ท้าว	เอากั้งฟ้า	เหลียวหน้าเบ้งตาย	
โอนอ	เวรใดเด	มาประจนพราคุ	กูเด
กูจัก	ตายอยู่ค้ำ	ไพรกว้างผู้เดียว	แลนอ ^{๔๙}

จากข้อความข้างต้นผู้แต่งพยายามชี้ให้ผู้อ่านและผู้ฟัง เห็นถึงความทุกข์ยากทั้งทางกายและทางใจของจันทะหมดแต่จันทะหมดก็ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค จนสุดท้ายได้ครองราชย์และได้นางเกษไกรสรเป็นพระมเหสี ปกครองบ้านเมืองอย่างมีความสุข

๒) จุดมุ่งหมายโดยอ้อมเพื่อสอนในเรื่องเกี่ยวกับความกตัญญูตเวที คือ รู้อุปการะเขาทำให้แล้ว และตอบแทนทางพระพุทธศาสนาถือว่าความกตัญญูตเวทีเป็นเครื่องหมายของคนดี ผู้มีความกตัญญูตเวทีเป็นบุคคลที่หาได้ยาก^{๕๐} ผู้แต่งได้แสดงให้เห็นความกตัญญูตเวทีของจันทะหมด ตอนที่จันทะหมดได้คล่องเมืองลังกาอย่างมีความสุข ก็ไม่ลืมที่จะทดแทนบุญคุณของบุคคลที่มีอุปการะแก่ตน ทั้งยายเฒ่าเมืองยมราช ยายเฒ่าเมืองลังกา และนายช่างทอง รวมถึงพระราชามือเมืองลังกาซึ่งเป็นบิดาของนางเกษไกรสรดังข้อความต่อไปนี้

บัดนี้	จอมหัวเจ้า	มาถึงเสวยราชย์	ดีแล้ว
กับทั้ง	นายยาเจ้า	มาพร้อมอยู่สบาย	
	สองนายเฒ่า	มีคนใช้ช่วง	
เป็นแต่	บุญแจ่มเจ้า	หลานน้อยเหลื่อมง่า	
นายบ่	ทุกข์ยากไ้	จักสิ่งการใด	

^{๔๘} พระเทพดิลก (ระแบบ ฐิตญาโณ), **ธรรมปริทรรศน์** (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๔๔), หน้า ๓.

^{๔๙} จันทะหมดฉบับวัดชมพู บ้านหนองหินใหญ่ ตำบลหนองหิน อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด, ใบลานที่ ๗๑ หน้า ๒.

^{๕๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม** (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๔๙๐.

	อยู่สบาย	ทานอเนกนong	
อันว่าพ่อ	ช่างทองเถ้า	ผู้เป็นนายช่างหล่อ	วันนั้น
ช่างก็	สุขอยู่ย่อน	บุญเจ้าแต่งต่างพระยา	
ฝูงหมู่	เสนาท้าว	ทั้งหลายขุนหมื่น	ก็ดี
เขาก็	สุขอยู่สร้าง	นำท้าวขุน	
ขุนก็	บ่เดือดร้อน	จักสิ่งการใด	
	อยู่สบายสุข	กินอยู่นำท้าว	
อันว่ากษัตริย์	ผู้บิดา	เป็นพ่อนางนั้น	
พระยาก็	สุขอยู่สร้าง	เป็นเจ้าแต่งต่างพระยา	
พระยาก็	บ่โศกฮ้อน	จักสิ่งการใด	
	อยู่สบาย	ทานอเนกนong ^{๕๑}	

จากข้อความข้างต้น ผู้แต่งมุ่งที่จะแสดงให้เห็นว่าจันทะหมุด เป็นผู้มี ความกตัญญูทวนเวทิต่อผู้ มีอุปการะแก่ตน ไม่เพียงแต่ผู้ที่เลี้ยงดูตนเองเท่านั้น แต่ยังมี ความกตัญญูรู้คุณแก่ทุกคน รวมถึงไพร่พล โยธา จันทะหมุดก็เลี้ยงดูอย่างมีความสุขทุกคน

๓) จุดมุ่งหมายโดยอ้อมเพื่อสอนในเรื่องเกี่ยวกับความอ่อนน้อมถ่อมตน คือแสดงความยกย่อง เชิดชูให้ ความสำคัญกับบุคคลอื่น ต้องมีกาย วาจา ใจ ที่แสดงออกถึงความเคารพนับถือ^{๕๒} ผู้แต่ง ได้แสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้อ่อนน้อมถ่อมตนของจันทะหมุด ไม่ถือว่า จะพบปะผู้ใด จันทะหมุดก็ยกมือไหว้ จนทำให้จันทะหมุดเป็นที่รักที่ชอบใจของบุคคลอื่น ดังเช่นในตอน ที่จันทะหมุดไปหาช่างทอง เพื่อให้หลอมหล่อตัวและในตอน ที่ เข้าเฝ้าพระยาปากยา ดังข้อความต่อไปนี้

บัดนี้จักกล่าวถึง	ท้าวกำพร้า	เฮี้ยกชื่อจันทะหมุด	ก่อนแล้ว
บาก็	เดินไปหา	ช่างคำเลยพ้อ	
ท้าว	วอยวอยขึ้น	เมื่อเฮือนช่างหล่อ	
บาก็	นบนอบไหว้	ลูเจ้าช่างคำ	
เมื่อนั้น	ช่างหล่อเข้า	เห็นบานงถ้าว	
หมอก็	ทักกล่าวด้าน	ถามท้าวขึ้นชม ^{๕๓}	
เมื่อนั้นท้าว	ปากจ้อยจ้อย	อ้อยอันออยพระยา	
เป็นที่	คำลือชา	อ่อนหวานมัทธูช้อย	
เมื่อนั้น	พระยาปากอ่ำ	มีใจชมชื่น	
	ใจอ่อนน้อม	นำท้าวสั่งสอน ^{๕๔}	

^{๕๑} จันทะหมุดฉบับวัดชมพู บ้านหนองหินใหญ่ ตำบลหนองหิน อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด, ใบลานที่ ๑๐๖ หน้า ใบลาน ๑๑๔ หน้า ๑.

^{๕๒} พระเทพดิลก (ระบบ ฐิตะภูษโณ), ธรรมปริทรรศน์, หน้า ๙๖.

^{๕๓} จันทะหมุดฉบับวัดชมพู ใบลานที่ ๒๔ หน้า ๒./ลานที่ ๖๔ หน้า ๑.

^{๕๔} ใบลานที่ ๙๐/๒/๔.

จากข้อความข้างต้น ผู้แต่งมีจุดมุ่งให้เห็นว่า จันทะหมุด เป็นผู้มี ความอ่อนน้อมถ่อมตน ทั้งทางกาย วาจา และใจ จนเป็นที่รักของผู้อื่น ทำให้ผู้ที่ตนไปขอความช่วยเหลือยอมช่วยเหลือโดยง่ายดาย และเต็มใจ เพราะความอ่อนน้อมถ่อมตน

๔) จุดมุ่งหมายโดยอ้อมเพื่อสอนการไม่ดูหมิ่นบุคคลที่ด้อยกว่าตน คือการไม่ดูหมิ่นบุคคลที่ด้อยกว่าหรืออ่อนแอกว่าตน ในตอนนี้ผู้แต่งได้สอดแทรกคำสอน ซึ่งสันนิษฐานได้ว่าเป็นจุดหมายหลักของเรื่อง คือตัวเอกของเรื่องเป็นคนกำพร้าต่ำต้อย แต่อาศัยความมานะพยายามและบุญญาธิการ จนได้เป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมือง ดังข้อความต่อไปนี้

อ้ายกำพร้า	ยังได้นั่งเสวย	จำเฮย	
เห็นว่า	มีสุขแล้ว	อย่าทงแถมตี๋ม	หลานเนอ
เห็นว่า	ทุกข์ขมอดไฮ้	อย่าได้ข่มเหง	เพิ่นเนอ
นางเทื่อ	มีสุขแล้ว	ลงพลอยภาคต่ำ	ก็มี
นางเทื่อ	ทุกข์ขมอดไฮ้	มันได้มั่งมี	เจ้าเฮย
นางเทื่อ	สูงปานฟ้า	ลงพลอยเป็นต่ำ	ก็มี
นางเทื่อ	ต่ำอ้อป้อ	มันป็นต่ำสูง	เฮาเอย ^{๕๕}

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า แม้จะกำเนิดมาต่ำต้อยเป็นคนกำพร้า ทุกข์ยากไร้ ก็สามารถที่จะมียศถาบรรดาศักดิ์ที่สูงส่งได้ บางคนมีความสุขร่ำรวยเงินทอง มีฐานะสูงส่ง ก็อาจจะตกต่ำได้เช่นกัน เพราะฉะนั้น เห็นคนที่ทุกข์ยากไร้ ก็อย่าได้ข่มเหง

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าจุดมุ่งหมายในการแต่งวรรณกรรมเรื่องจันทะหมุดนอกจากเพื่อความบันเทิงแล้วยังเพื่อมุ่งสอนในเรื่องของคติธรรมการดำเนินชีวิต อาทิเช่น เรื่อง ความอดทนต่อความยากลำบาก ความกตัญญูทวนเวทต่อผู้มีอุปการะ ความอ่อนน้อมถ่อมตน การไม่ดูหมิ่นบุคคลที่ด้อยกว่าหรืออ่อนแอกว่าตนนั่นเอง

๒.๔ เนื้อหาโดยย่อวรรณกรรมอีสานเรื่องจันทะหมุด

มีเมืองหนึ่งชื่อเมืองยมราช ครึ่งหนึ่งชาวเมืองเข้าไปหาของป่าโดยพาสุนัขไปด้วย สุนัขได้พบจอมปลวกขนาดใหญ่จึงให้เท้าขุดจนเป็นโพรง วันรุ่งขึ้นมีกลิ่นหอมออกมาจากโพรงนั้น ทำให้ทุกคนอยากรู้อากลิ่นหอมเกิดขึ้นเพราะเหตุใด รวมถึงพระยายมราชพระราชแห่งเมืองนั้นด้วยพระองค์จึงให้ชาวเมืองหาที่มาของกลิ่นนั้น แต่ก็ไม่มีใครหาพบ จึงประกาศหาคนที่อาสาจะไปโน้นเพื่อจะดูว่ามีอะไรอยู่ข้างใน แต่ก็ไม่มีใครกล้าอาสาไป พระราชาจึงให้ราชบุรุษเรียกโหราจารย์มาเพื่อทำนายว่าในโพรงนั้นมีอะไร และใครเป็นผู้มีบุญญาธิการที่จะลงไปโน้นโพรงนั้นได้ เมื่อโหราจารย์ตรวจดูฤกษ์ยามแล้ว ก็ทูลว่ามีเมือง ๑ แห่งอยู่ภายใต้แผ่นดินนี้ กลิ่นหอมนี้มาจากพระกายของธิดาพระราชเมืองนั้น ผู้ที่จะลงไปเพื่อจะพานางขึ้นมาได้ก็คือชายกำพร้า ซึ่งอาศัยอยู่กับย่าจำสวนของพระองค์ พระราชาอยากได้นางหอมนี้ยิ่งนักจึงรีบให้ราชบุรุษรีบไปนำตัวของชายกำพร้ามาโดยเร็ว

^{๕๕} ใบลานที่ ๑๐๖ หน้า ๒. / ใบลานที่ ๑๐๗ หน้า ๑.

ในขณะนั้นมีชายกำพร้าคนหนึ่งชื่อ จันทะหมุด อาศัยอยู่กับย่าเฒ่าเพียงลำพังสองคน เมื่อราชบุรุษมาแจ้งพระประสงค์ของพระราชินี จึงไปเฝ้าพระราชินี และรับอาสาจะลงไป โดยให้พระราชินีทำอุกั้ว และทำโซ่ทองแทนเชือกเพื่อหย่อนตนลงไปไนโพรงนั้น

เมื่อเตรียมการเสร็จแล้ว จากนั้นจันทะหมุดก็นั่งในอุกั้ว พวกทหารจึงหย่อนลงไปตามโพรงนั้น ใช้เวลาถึงเจ็ดวันเจ็ดคืนจึงไปถึงเมืองแห่งหนึ่งชื่อว่า เมืองลังกาก็ได้พบกับย่าเฒ่าคนหนึ่งและได้บอกกับย่าเฒ่าว่าตนมาเพื่อแสวงหาที่มาของกลิ่นหอม และจะนำไปถวายพระราชินี ย่าเฒ่าจึงบอกแก่จันทะหมุดว่า กลิ่นหอมนั้นมาจากพระกายของราชธิดาเมืองนี้ชื่อนางเกษไกรสร รูปโฉมพระนางงามยิ่งกว่านางใดในเมืองนี้พระกายของพระนางหอมไปทั่วทั้งเมืองจันทะหมุดปรารถนาที่จะพบนางเมื่อย่าเฒ่าพิจารณา รูปโฉมของจันทะหมุดแล้วเห็นว่าไม่เหมาะสมกับพระราชธิดา จึงแนะนำให้ไปหาช่างทอง ซึ่งมีความสามารถในการหล่อคนให้มีรูปลักษณะหล่อเหลาและมีผิวพรรณงดงามดังทองได้ จันทะหมุดจึงไปหาช่างทองทำตามคำแนะนำของย่าเฒ่า ช่างทองได้ทำตามคำขอของจันทะหมุดได้ทำการหล่อตัวท้าวจันทะหมุดถึงสองครั้ง

ด้วยบุญญาธิการของจันทะหมุด แทนที่ร่างจะไหม้เป็นผุยผง กลับมีรูปโฉมงดงามดังพระอินทร์ เมื่อจันทะหมุดมีรูปโฉมงดงามแล้วได้กลับมาหาย่าเฒ่าและขอให้ย่าเฒ่าไปขอพระราชธิดาให้แก่ตน ย่าเฒ่าจึงไปขอให้ตามความประสงค์ของจันทะหมุด แต่พระราชินีก็ไม่ยอมยกให้

ขณะนั้นมีกษัตริย์จากสามพระนครยกพลนับล้านคนมาเพื่อจะรบกับเมืองลังกาพระราชินีส่งทหารออกไปรบหลายครั้งแต่ก็พ่ายแพ้ย่อยยับกลับมาทุกครั้ง จันทะหมุดจึงเสนอตัวออกรบ โดยขอทหารติดตามไปเพียงสามร้อยคน ด้วยบุญบารมีและอิทธิฤทธิ์ของดาบวิเศษซึ่งได้รับมาจากพระอินทร์ ตอนที่ทำการหล่อตัว จันทะหมุดสามารถรบชนะกษัตริย์จากสามนคร โดยไม่เสียไพร่พลแม้เพียงคนเดียว ได้นำเอาข้าวของช้างม้าไปถวายพระราชินีเมืองลังกาเป็นจำนวนมาก พระราชินีได้พระราชทานนางเกษไกรสรพระธิดาของพระองค์ให้อภิเษกสมรสแก่จันทะหมุด พร้อมทั้งมอบเมืองไพร่พลช้างม้าให้ท้าวจันทะหมุดปกครอง

ต่อมาจันทะหมุดระลึกถึงย่าเฒ่าที่อยู่เมืองยมราชและสัญญาที่ให้ไว้กับพระราชินีเมืองยมราชว่า อีกเจ็ดปีจะกลับคืนมา จึงทูลลาเจ้าเมืองลังกาเพื่อขึ้นมาเยี่ยมเมืองยมราชพร้อมกับนางเกษไกรสร โดยมอบดาบวิเศษไว้แก่พระราชินีเมืองลังกาเพื่อเอาไว้ปกป้องบ้านเมือง

เมื่อจันทะหมุดพร้อมนางเกษไกรสรเดินทางมาที่อุกั้วแล้วก็นั่งไปนั่งบนอุกั้ว ทั้งสองพระองค์ ในขณะนั้นทวดเห็นว่าพระยายมราชมีกุศลจิตคิดจะฆ่าท้าวจันทะหมุด ขณะนี้จันทะหมุดไม่มีของวิเศษอันใด ติดตัวเลย ถ้าท้าวจันทะหมุดขึ้นไปตอนนี้ จำต้องถูกพระยายมราชฆ่าตายเป็นแน่ จึงดลบันดาลให้ผ้าสไบของนางเกษไกรสรผืนหนึ่งตกลง จันทะหมุดเห็น ดังนั้นจึงรีบลงไปเพื่อจะเก็บขณะเดียวกันนั้นคนที่อยู่ข้างบนเห็นสายทองระดุก จึงดึงเอานางเกษไกรสรขึ้นมาเพียงคนเดียว แล้วนำมาถวายพระราชินี ส่วนจันทะหมุดก็เดินทางต่อไปเพื่อจะหาทางขึ้น ได้เร่ร่อนหาทางกลับมายังเมืองยมราช ได้พบหมู่ตัวหนึ่งอาสาจะพาออกจากป่าแต่หมากลัวเข้าไปในป่าลึกยิ่งขึ้นแล้วทั้งจันทะหมุดให้หลงอยู่ในป่านั้นเพียงลำพัง ด้วยบุญบารมีของจันทะหมุด พระอินทร์จึงแปลงกายลงมาเป็นนกจอกฟ้าพร้อมเรียกพวกพ้องนกอีกหนึ่งร้อยตัวมาทางปีกผดสานกันให้จันทะหมุดขึ้นขี่พาออกจากป่าวันหนึ่ง ขณะที่จันทะหมุดขึ้นต้นมะเดื่อ ได้มีหมู่ตัวหนึ่งคาบแก้ววิเศษเดินบนน้ำมา จันทะหมุดเห็นว่าเป็นแก้ววิเศษเพราะทำให้หมู่เดินบนน้ำได้จึงโยนมะเดื่อให้กินห่างออกไปเรื่อย ๆ แล้วจึงรับมาขโมยเอา

แก้วไป ทำให้จันทะหมุดสามารถเดินบนน้ำได้ เมื่อเดินต่อไปได้พบเมือง ๆหนึ่งผู้คนในเมืองเห็นรูปโฉมอันงดงามของท้าวจันทะหมุดจึงเลื่องลือกันทั้งเมือง พระราชาทราบความจึงให้ท้าวจันทะหมุดเข้าเฝ้า เมื่อได้พบก็ทรงมีพระทัยชื่นชมและอนุญาตให้ขอสิ่งของสิ่งหนึ่งได้จากพระองค์ ราชบุรุษได้ยกสิ่งของมาให้จันทะหมุดเลือก จันทะหมุดเห็นแก้วดวงหนึ่งซึ่งมีลักษณะเหมือนแก้วที่ตนมีอยู่จึงทูลขอจากพระราชา พระราชาก็ทรงประทานให้ ซึ่งก็คือแก้วดวงแม่ของแก้วที่จันทะหมุดได้มาจากหมูตัวนั้น

เมื่อเดินต่อไปพบชายคนหนึ่ง ถือน้ำเต้าเหาะมาจึงเอาแก้วดวงลูกแลกกับน้ำเต้าของชายคนนั้น เมื่อได้น้ำเต้าแล้วก็เดินต่อไป ส่วนแก้วลูกเมื่อคิดถึงแก้วแม่ ได้เหาะกลับมาอยู่กับจันทะหมุดดังเดิม จันทะหมุดจึงสามารถเหาะเหินเดินอากาศได้ด้วยอานุภาพของน้ำเต้านั้น

เมื่อเดินต่อไปก็ได้พบกับคนถือขดหนังสือสามชดเดินมาจึงถามว่า ขดหนังสือที่ท่านคาดเอวมานี้เป็นของวิเศษหรือว่าของกิน ชายผู้ถือหนังสือสามชดจึงกล่าวว่าขดหนังสือนี้เป็นของวิเศษ สามารถใช้ให้ทำอะไรก็ได้ ท้าวจันทะหมุดจึงขอแลกกับแก้วเหมือนครั้งก่อน แก้วก็กลับมาเช่นเดียวกัน จันทะหมุดจึงใช้ให้ขดหนังสือนั้นไปทำอะไรก็ได้ตามใจปรารถนา

เมื่อเดินต่อไปได้พบเมืองแห่งหนึ่ง พระราชาของเมืองนี้ เป็นผู้มั่งมีน่ะ คือมีพระโอรสผู้ศักดิ์สิทธิ์ เมื่อทราบข่าวว่าจันทะหมุดเดินทางมายังเมืองของพระองค์ ก็ทรงให้เข้าเฝ้าจันทะหมุดจึงขอเรียนมนต์จากพระองค์จนสำเร็จจนมั่งมีน่ะปากศักดิ์สิทธิ์

ดังนั้นจันทะหมุดจึงมีของวิเศษ ๔ อย่าง คือ แก้ววิเศษ (ดวงแม่และดวงลูก) น้ำเต้า ขดหนังสือ และมนต์ปากศักดิ์สิทธิ์ เมื่อเดินต่อไปถึงชายทะเลได้พบเรือสำเภาของพ่อค้า จึงได้อาศัยสำเภาของพ่อค้าเดินทางไปจนถึงเขตแดนเมืองยมราชและได้ไปอยู่กับย่าเฒ่าของตน

ฝ่ายพระราชาเมืองยมราช นับตั้งแต่ได้นางเกษไกรสรมา พระองค์ก็ไม่สามารถเข้าใกล้นางได้ เนื่องจากเมื่อเข้าใกล้นางพระกายของนางจะร้อนดังไฟ พระองค์จึงหาวิธีต่าง ๆ นานา เพื่อจะได้พระนางเป็นมเหสี แต่ก็ไม่สำเร็จ เมื่อพระนางทราบว่าจันทะหมุดได้เดินทางมาถึงแล้วและพักอยู่กับย่าเฒ่า จึงหนีออกไปอยู่กับท้าวจันทะหมุด

เมื่อพระราชาทราบดังนั้นก็จึงส่งคนมารับนางคืนไปแต่จันทะหมุดไม่ให้ พระราชาจึงส่งกองทัพมาชิงเอานางไป กองทัพก็พ่ายแพ้กลับไปหลายครั้งเพราะของวิเศษเหล่านั้น พระราชาจึงยกกองทัพช้าง ม้าพร้อมกับไพร่พลเป็นจำนวนมากมาเอง แต่ก็พ่ายแพ้ต่อจันทะหมุดอีก พระราชาหมดปัญญาที่จะต่อสู้ จึงยกเมืองพร้อมกับนางสนมกำนัลให้จันทะหมุดครอง จันทะหมุดปกครองเมืองด้วยธรรมประชาชนเมืองยมราชอยู่เป็นสุขตลอดมา

ต่อมานางเกษไกรสรคิดถึงเมืองลังกาจึงทูลจันทะหมุด ท้าวจันทะหมุดจึงยกเมืองยมราชคืนให้แก่พญายมราช และสั่งสอนให้พระองค์ปกครองประชาชนด้วยทศพิธราชธรรม ส่วนพระองค์ได้เมืองลังกาและได้ปกครองไพร่ฟ้าประชาชนด้วยทศพิธราชธรรมร่วมกับนางเกษไกรสร